

Jaarverslag 2007

Postbus 19197

3501 DD Utrecht

tel.: 070 378 5653

internet: www.innovatienetwerk.org

Het ministerie van LNV nam het initiatief tot en financiert InnovatieNetwerk.

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 358 – 8

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 08.3.059, Utrecht, mei 2008.

Inhoud

1. Inleiding	1
2. Ruimte Creëren	5
3. Duurzaam Ondernemen	29
4. Gezonde Samenleving	73
5. Innovatie Stimulerende Omgevingen	97
6. Professionaliseren door Leren	103
7. Monitoring en Evaluatie ten behoeve van 'Verantwoording'	109
8. Communicatie	113
9. Financieel overzicht	117

Bijlagen:

1. Samenstelling Bestuur	121
2. Samenstelling Innovatiekringen	123
3. Samenstelling Bureau	127

I.

Inleiding

InnovatieNetwerk werkt aan het ontwikkelen en naar de praktijk (doen) brengen van grensverleggende innovaties binnen de domeinen landbouw, agribusiness, groene ruimte en voeding. Met het oog op de (middel-)lange termijn en een focus op het creëren van sprongen in duurzaamheid

InnovatieNetwerk werkt aan 4 thema's:

- Ruimte Creëren
- Duurzaam ondernemen
- Gezonde Samenleving
- Innovatie Stimulerende Omgevingen

Voor elk van deze thema's zijn in 2006 in interactie met ons netwerk innovatieopgaven geformuleerd. Deze innovatieopgaven bieden de context, waarbinnen concepten voor grensverleggende innovaties worden ontwikkeld.

2007 is een jaar geweest, waarop we met een goed gevoel terug kijken. Concepten als Tijdelijke natuur, Nieuwe Rivieren, Zonneterp, Knoopperven, Buurderijen en de Recreatiefaciliteit zijn belangrijke stappen richting realisatie gezet. Bouwen met groen en Glas trok veel aandacht en leidde o.a. tot een ontwerp voor de tuinbouwinzending voor de Floriade en plannen voor de bouw van kaswoningen. Weerbaar Vee werd een belangrijk onderdeel van het LNV-beleid en de maatschappelijke en politieke discussies over agroparken woedde volop, waarbij onze conceptuele opzet ook steeds meer weerklank vind, ook in het beleid. De aandacht in de media voor onze projecten was opnieuw omvangrijk, zoals ook uit de overzichten in dit jaarverslag blijkt. In 2005 zijn door het bestuur van InnovatieNetwerk de targets vast-

gesteld voor de tweede periode van InnovatieNetwerk, die loopt tot 2010. In het werkprogramma 2008 wordt de stand van zaken geanalyseerd en nader toegelicht. Het laat zien, dat we goed op weg zijn.

In de eerste jaren van InnovatieNetwerk lag de nadruk op het 'weten' (het ontwikkelen van het concept). Geleidelijk aan is het zwaartepunt aan het verschuiven naar het 'willen' en 'kunnen' (de introductie van concepten in de praktijk). Dat leidt, ook op bestuursniveau, tot indringende discussies over de vraag hoe lang we aan een concept blijven trekken, maar ook of de pilot of de bredere beweging als eindpunt moet worden beschouwd. Deze discussies vormen een logisch onderdeel van de doorontwikkeling van de organisatie en kunnen uiteindelijk van invloed zijn op de geformuleerde targets.

In 2007 is een nieuwe alliantie met het bedrijfsleven van start gegaan: Kiemkracht, een initiatief van het Productschap Akkerbouw en InnovatieNetwerk. Rob van Haren is gestart als directeur van Kiemkracht. Met de directie Visserij is een samenwerking aangegaan voor het ontwikkelen van concepten passend bij de lange termijn ambities voor de Noordzeevervisserij, zoals deze zijn gepresenteerd door het Visserij Innovatie Platform. Henk Riphagen zal hier inhoud aan gaan geven vanaf 1 januari 2008. De samenwerking met SIGN, Courage, TransForum, Habiforum en Leven met Water is voortgezet.

In verband met haar benoeming tot minister van VROM heeft Jacqueline Cramer het bestuur van InnovatieNetwerk verlaten.

2.

Ruimte Creëren

2.1

Het thema

Tot dusver domineren twee strategieën in de omgang met de ruimte. De eerste, en tot op heden belangrijkste, is die van ruimte beheersen. Denk hierbij aan functiescheiding en toelatingsplanologie, waarbij vooral omschreven staat wat niet mag in bepaalde gebieden. De tweede en meer recente strategie is die van ruimte ontwikkelen met als trefwoorden multifunctionaliteit en ontwikkelingsplanologie. Deze strategie sluit beter aan op de gewenste aanpassings- en ontwikkelingsmogelijkheden. Hierdoor ontstaat meer ruimte voor economische ontwikkeling, maar tevens de angst voor aantasting van zwakke functies. Het is de uitdaging om de sterke punten van beide strategieën te combineren en de zwakke uit te bannen. Deze nieuwe ontwikkelingsstrategie bewaakt een duurzame en aantrekkelijke groei van gebieden en bezit daarnaast voldoende veerkracht om tegemoet te komen aan de veranderende omstandigheden. De nieuwe strategie noemen we 'Ruimte Creëren' en vindt zijn basis in de kwaliteiten van gebieden.

De centrale innovatieopgaven binnen dit thema zijn ondergebracht in drie subdomeinen:

- Landschap en Natuur
- Water
- Wonen en werken

Landschap en Natuur

De innovatieopgave binnen het subdomein Landschap en Natuur is om bewustzijn te creëren van de economische waarde van groen. Dit

vraagt om concepten die de dwarsverbanden tussen groen en economische ontwikkeling goed blootleggen. Het uiteindelijke doel is om partijen te verleiden om investeringen te doen die de kwaliteit van het groen handhaven of zelfs verbeteren. Omdat de ontwikkeling van groen veel tijd vergt, denken we vooral vooruit. Immers, huidige waarden en normen kunnen door de jaren heen behoorlijk veranderen of worden bijgestuurd. Aan ons de opgave om hier rekening mee te houden. Ook moeten we er voor zorgen dat de publieke functie van natuur en landschap niet in het gedrang komt en er aandacht is voor de unieke kwaliteiten van sommige gebieden in internationale context. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan onze karakteristieke veenlandschappen.

Water

De ingezette klimaatsverandering vraagt om een geheel nieuwe benadering van onze omgang met water. De innovatieopgave binnen het subdomein Water is samen te vatten in de strategie 'water waarderen'. Dit betekent dat water letterlijk én figuurlijk meer ruimte krijgt. Wij benaderen de waterkwaliteit en -kwantiteit niet als een bedreiging, maar als een kans. Op deze wijze ontwikkelen wij vernieuwende en baanbrekende concepten die tot de verbeelding spreken van burgers, bedrijven en overheden.

Wonen en Werken

De innovatieopgave binnen het subdomein Wonen en Werken is het in harmonie brengen van de behoefte aan landelijk wonen en werken met de wensen ten aanzien van de kwaliteit van het landschap. Dit vraagt om vernieuwende woon- en werkconcepten, multifunctionele bedrijventerreinen en economische activiteiten die positief bijdragen aan de omgevingskwaliteit.

Naast de subdomeinen Landschap en Natuur, Water, en Wonen en Werken zijn er twee meer procesmatig innovatieopgaven te onderscheiden:

- Actieve betrokkenheid
- Regels en instituties

Deze opgaven zijn onmisbaar om van een droom of gedachte tot handelen te komen. De hulp van burgers en bedrijven is essentieel, evenals een slim omgaan met regels en instituties. Deze meer procesmatige opgaven zijn binnen elk subdomein van belang en zijn essentieel voor het slagen van een concept.

Actieve betrokkenheid

De opgave van 'Actieve betrokkenheid' is om burgers en bedrijven 'producenten' van hun leefomgeving te maken. Men zal moeten worden verleid om zich anders te gedragen: niet als passieve consument, maar als betrokken burger of bedrijf. De gedachte hierachter is dat de overheid eenvoudigweg niet in staat is om als enige partij verantwoordelijkheid te nemen voor de kwaliteit van het landschap.

Regels en instituties

De opgave van 'Regels en instituties' is om te zorgen dat grensverleggende vernieuwingen en concepten zo min mogelijk worden gehinderd door regelgeving en waar mogelijk worden gestimuleerd. Dit geldt voor zowel

2.2

De concepten

Voor het thema Ruimte Creëren lag het zwaartepunt van de activiteiten in 2006 en 2007 bij het naar de praktijk brengen van al ontwikkelde robuuste concepten. Met Rio Nuevo (club van jonge professionals in de Ruimtelijke Ordening) is een sessie gehouden over potentiële nieuwe concepten. Twee zoekrichtingen die daar op tafel zijn gekomen gaan we verder uitwerken: a. De beleving van kwaliteit, hoe je die met eenvoudige ingrepen kunt veranderen; b. Flexibiliteit en robuustheid in relatie tot duurzaamheid;

Overzicht concepten thema Ruimte Creëren

Concept	Innovatieopgave*	Fase
Netlandschap	Landschap & natuur	Realisatie
Tijdelijke natuur	Landschap & natuur	Realisatie
Rieteconomie	Landschap & natuur	Realisatie
Singelgolf	Landschap & natuur	Realisatie
Gezondheidslandschappen	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Nieuwe Rivieren	Water	Realisatie
Zandgenoten	Water	Realisatie
Rijke Delta	Water	Ontwikkeling
Knooperven	Wonen & werken	Realisatie
Recreatie	Wonen & werken	Realisatie
Glastuinbouw en ruimtelijke Kwaliteit	Wonen & werken	Ontwikkeling
Nieuwe Dorpen	Wonen & werken	Afronding
Nieuwe Marken	Wonen & werken	Realisatie
Duinwonen	Wonen & werken	Realisatie
Klimaatkeuken EU	Verkennd/ondersteunend	Oriëntatie
Space academy	Verkennd/ondersteunend	Realisatie

* De procesmatige innovatieopgaven Actieve betrokkenheid en Regels en instituties spelen in vrijwel alle projecten.

2.2.1

Landschap en natuur

Netlandschap

Het concept

Achtergrond is de constatering dat in het verleden een aantrekkelijk landschap doorgaans een bijproduct was van de landbouw, terwijl dat in afnemende mate het geval is/kan zijn. Er is dus behoefte aan nieuwe manieren om gewenst landschap in stand te houden dan wel te ontwikkelen. Hier gaat het daarbij vooral om het zoeken naar nieuwe beheersconcepten.

Net(land)schap is een nieuwe financierings- en organisatievorm die bestaat uit de volgende, met elkaar samenhangende onderdelen:

- a. Een grondbank (om te sturen in de aanwending van vrijkomende grond);

- b. Een compensatiefaciliteit (o.a. voor waterberging en CO₂-opvang);
- c. Een vereniging "Vrienden van" (voor het draagvlak);
- d. Een faciliteit voor vormen van dienstverlening (zorg, recreatie, e.d.).

De organisatie probeert publieke waarden zoals landschappelijke kwaliteit aan private waarden zoals een gezond bedrijf te koppelen.

Stand van zaken

Er is een robuust concept ontwikkeld aan de hand van de problematiek in Amstelland bij Amsterdam, een veenweidegebied met een landschappelijke kwaliteit die men liefst zou willen behouden en een agrarische sector die steeds moeilijker kan concurreren op de wereldmarkt. Nu wordt geprobeerd het concept echt van de grond te krijgen in Amstelland. Daarbij gaat het om vragen als: structuur en vorm gebiedsfonds (bijvoorbeeld NV of BV), zoeken founding fathers, de te hanteren spelregels, en de prijsstelling van grond en beheer. Inmiddels is gebleken dat een aantal partijen in principe bereid is om een groundbank voor Amstelland in te stellen. Die partijen zijn: de Zuid-as, het Nationaal Groenfonds, de Triodos bank, en de Gemeente Amsterdam. Waarschijnlijk zullen ook de provincie Noord Holland en de Dienst Landelijk Gebied aanschuiven. Op het moment van schrijven (december 2007) is een prominente inwoner uit het gebied aan het onderzoeken of de principiële bereidheid ook omgezet kan worden in harde handtekeningen. Eind februari 2008 moet dat duidelijk zijn geworden.

Naast Amstelland is er in 2007 ook een tweede gebied geselecteerd om het concept Netlandschap te beproeven. Dat is het Binnenveld, een gebied dat als het groene hart functioneert temidden van de gemeenten Wageningen, Ede, Rhenen en Veendam welke gemeenten gezamenlijk het samenwerkingsverband WERV vormen. In opdracht van dit samenwerkingsverband en InnovatieNetwerk is in 2007 een haalbaarheidsstudie uitgevoerd om te zien in hoeverre er draagvlak is voor een landschapsfonds voor het Binnenveld. De resultaten worden begin 2008 verwacht.

Tijdelijke natuur

Het concept

Tijdelijke natuur – natuur die voor een beperkt aantal jaren ontwikkeld wordt op gronden die wachten op realisatie van bestemmingen als bijvoorbeeld bedrijvigheid of wonen - biedt permanente winst voor mens én natuur. Onze huidige wet- en regelgeving houdt echter de ontwikkeling van tijdelijke natuurgebieden tegen, evenals de heersende beleidscultuur. Daarmee doen we ons zelf in ecologisch en recreatief opzicht tekort.

In heel Nederland is ruim 35 duizend hectare grond door overheden of projectontwikkelaars aangekocht ten behoeve van woningbouw, infrastructuur, bedrijventerreinen, of ontgrondingen. Vaak gaat het om voormalige landbouwgronden of opgespoten terreinen waarvan de natuurwaarden bij aankoop of aanleg gering zijn. De toekomstige bestemming is al vastgelegd in streek- en bestemmingsplannen, maar het kan nog wel een aantal jaren (soms tien jaar of langer) duren voor-

dat de definitieve bestemming daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Al die tijd probeert de grondeigenaar angstvallig de natuur buiten de deur te houden, door terreinen regelmatig om te ploegen of te verpachten als landbouwgrond. Want komen er beschermde soorten op het terrein af dan kan hun aanwezigheid, met de wet in de hand, gebruikt worden om verdere ontwikkelingen op het terrein tegen te houden, te vertragen of om compensatie te eisen.

Stand van zaken

De ecologische dimensie van dit inmiddels robuuste concept is onderzocht met als resultaat onderbouwing van de stelling dat tijdelijke natuur permanente winst betekent voor de natuur. Ook zijn we in de juridische aspecten gedoken. Het advies van IMI in Brussel en Prof. dr. Ch. W. Backes (eerst Universiteit Utrecht, nu Universiteit van Maastricht) is dat tevoren ontheffing gevraagd moet worden door een grondeigenaar voor het te zijner tijd opruimen van de tijdelijke natuur, met als argument dat dit in het belang van flora en fauna is. Dit betreft een nieuwe juridische redeneerlijn. De bekendheid van het concept is vergroot door een paginagroot artikel in de bijlage Kennis van de Volkskrant en een bijdrage in de rubriek Morgen van het Financieel Dagblad.

Het Ministerie van LNV heeft het initiatief genomen om een beleidslijn Tijdelijke Natuur te ontwikkelen. Daarmee is meer duidelijkheid ontstaan over de argumentatie van het Ministerie bij het beoordelen van eventuele ontheffingsaanvragen. Deze beleidslijn is vrijwel gereed. Oriënterende gesprekken zijn gestart met grondeigenaren die op daarvoor geschikte delen van hun grond een tijdelijk natuurgebied willen laten ontstaan. Dit dan onder de voorwaarde dat aan hen een ontheffing verleend wordt door de Minister van LNV. Inmiddels heeft de Tweede Kamer bij motie op 5 juni 2007 de minister gevraagd om via tijdelijke ontheffingen natuur op braakliggende terreinen mogelijk te maken.

Rieteconomie

Het concept

Doel is het ontwikkelen van een economisch, (water)technisch, landschappelijk en recreatief verantwoorde oplossing voor de heersende problemen in de veenweidegebieden. Kern van de oplossing is de teelt van biomassa (riet, maar wellicht ook grienden en wilgen) die zowel een functie heeft in het kader van recreatie als in de productie van energie (biobased economy) en aldus moet zorgen voor een nieuw en duurzaam economisch fundament. Bovendien wordt door de natte rietteelt de bodemdaling in de veengebieden tegengegaan.

Stand van zaken

DHV en en LINKit Consult hebben voor eigen rekening een verkenning uitgevoerd, met als titel "De Energieplantage. Een nieuwe toekomst voor de veenweidegebieden in Nederland". Op basis daarvan is aan deze partijen de opdracht gegeven hun gedachtegoed verder uit te werken. Dit heeft geresulteerd in de publicatie "De introductie van de rieteconomie" (rapport 07.2.155), die in juni 2007 is verschenen. Voor dit rapport is veel belangstelling geweest, zowel bij partijen die

met de veenweide problematiek bezig zijn als bij partijen die zich bezig houden met het klimaat.

Na het verschijnen van genoemd rapport is gezocht naar een of twee geschikte locaties om het concept in de praktijk tot werking te brengen. Voorlopig is de keus gevallen op het Wormer- en Jisperveld, gelegen ten noorden van Zaandam. Natuurmonumenten heeft hier aanzienlijke hoeveelheid grond in beheer. De volgende stap is het formeren van een consortium om een haalbaarheidsstudie uit te voeren.

Singelgolf

Het concept

Het concept beoogt een golfbaan (of cluster van golfbanen) te ontwikkelen, die als een lint door het landschap loopt, over de grond van meerdere agrariërs. De boeren blijven er boeren, maar nu met een stevige structurele economische basis via de koppeling aan een krachtige economische functie: golf. En de golfers krijgen landschappelijk aantrekkelijker en gevarieerder golfbanen. Het gaat om nieuwe organisatie- en financieringsmodellen, andere inpassing in het landschap (mogelijk bij clusters van banen leidend tot geheel nieuwe gebiedsontwikkeling), het doorbreken van het isolement van golf door een combinatie met andere functies (variërend van recreatie tot zorg) en het toegankelijk maken van het agrarisch landschap. Het concept zorgt daarmee voor de volgende winst:

- Verbetering en verbreding van de economische basis van agrarische bedrijven;
- Een goed toegankelijk agrarisch landschap voor ‘groene recreatie’;
- Golfbanen in harmonie met hun omgeving in plaats van als enclaves;
- Eerlijker verdeling van lusten en lasten van de grondtransacties in verband met de aanleg van de golfbaan;
- Mooiere golfbanen.

Stand van zaken

Samen met een lokale golfondernemer, HNS landschapsarchitecten en DLG wordt gewerkt aan de realisatie van een Singelgolfbaan in de Gelderse Vallei. Groot struikelblok bleek de provinciale regelgeving. Samen met lokale agrariërs wordt gezocht naar mogelijkheden om het concept te realiseren. Een enthousiaste golfondernemer in het westen van het land is op zoek naar een geschikte locatie voor Singelgolf. Geschikt niet alleen fysiek en landschappelijk, maar ook bestuurlijk.

Gezondheidslandschappen

Het concept

Kern van het concept is een nieuwe combinatie op gebiedsniveau van zorg, recreatie, en landbouw, waardoor in dat gebied de economie versterkt wordt, er beter ingespeeld wordt op de behoeften van o.a. patiënten en recreanten en de landschappelijke kwaliteit een impuls krijgt. De redenering hierachter is als volgt:

- a. Het landelijk gebied is interessant voor de zorg vanwege tendensen tot extramuralisering en het feit dat bepaalde patiëntengroepen baat hebben bij een groene omgeving;
- b. In het landelijk gebied komen vele gebouwen vrij, die na verbouw of

- herbouw kunnen dienen als vestigingsplaats voor zorginstellingen;
- c. Recreatie komt in beeld omdat het niet alleen gaat om cure en care, maar ook om wellness;
  - d. De landbouw zoekt grond voor schaalvergroting. Zorg en recreatie hebben maar weinig grond nodig voor zichzelf, en kunnen dus ruimte bieden aan de landbouw;
  - e. Zorg en recreatie hebben beide belang bij een open en aantrekkelijk landschap. Zij kunnen optreden als eigenaar en beheerder van landschappelijke elementen en boeren inhuren om dat landschap te onderhouden. Daarmee kunnen zij dus nieuwe dragers worden van het landschap.

Het is nadrukkelijk de bedoeling de kwaliteit van gebieden in de zin van regio's een impuls te geven, en niet alleen de kwaliteit van kleine eenheden als erven.

Stand van zaken

In 2007 is het concept verkend door de BOERenADvies en De Greve Partners. Dat heeft geleid tot een flyer voor "intern" gebruik met als titel 'Ruimte voor gezonde, groene zorg'. Ook is er op 30 augustus 2007 een workshop gehouden waaraan deelgenomen hebben partijen uit de landbouw, de gezondheidszorg en de projectontwikkeling. Het concept heeft hier brede steun en bijval gekregen.

Inmiddels zijn gesprekken gaande met een consortium van partijen (bestaande uit onder andere Telos, A1 Zorgverlening en Boerenadvies) om te kijken of in de Liemers een gezondheidslandschap ontwikkeld kan worden, en zo ja, hoe dat er dan uit zou kunnen zien.

2.2.2 Water

Nieuwe Rivieren

Het concept

Door de aanleg van nieuwe rivieren is er een hoop 'winst' te boeken. De winst heeft betrekking op onder andere extra ruimte voor recreatie, wonen aan het water, natuur en klei-, grind- of zandwinning. Daarnaast kunnen nieuwe rivieren dienen als ruggengraat voor ruimtelijke ontwikkeling. In veel gevallen kunnen nieuwe rivieren ook nog bijdragen aan de rivierveiligheid door het vergroten van de afvoer- en bergingscapaciteit.

De verandering in denken die aan dit robuuste concept ten grondslag ligt, is dat water (en dus ook rivieren) niet iets is waarover je moet spreken in termen van bedreigingen, maar dat water iets is waar je in essentie veel plezier aan kunt beleven.

Stand van zaken

Bij de ontwikkeling van dit concept wordt samengewerkt met het Interreg-project Freude am Fluss onder leiding van Prof.dr. A.J.M. Smits (RU Nijmegen). In dat project staat ook het plezier met rivieren centraal. Dat plezier wordt hier echter niet gerealiseerd door de aanleg van nieuwe rivieren, maar door het landinwaarts terugleggen van winterdijken waardoor de uiterwaarden worden vergroot en daarmee de kansen voor aantrekkelijke functiecombinaties met bijvoorbeeld na-

tuur, recreatie en wonen. Men zoekt naar geschikte locaties in Duitsland, Frankrijk en Nederland langs de rivieren de Rijn en de Loire.

Het debat over het concept is aangezwengeld door gesprekken met tientallen belangrijke spelers zowel op lokaal, regionaal als nationaal niveau. Er zijn lezingen gehouden op symposia en artikelen geschreven en verschenen in de dagbladen Trouw en NRC-Handelsblad. Het tijdschrift Landwerk heeft een special uitgebracht met artikelen over Nieuwe Rivieren. Ook is er een tv-film voor de NCRV gemaakt die begin 2006 is uitgezonden. Verder is het onderwerp onder andere in Goede Morgen Nederland (KRO televisie) aan de orde geweest.

Nadere onderbouwing van het concept inclusief technische, rivierkundige en financiële implicaties heeft plaatsgevonden. Resultaten zijn vastgelegd in verschillende publicaties en flyers.

Voor de Betuwe heeft Berenschot een Ondernemend Gezelschap geformeerd dat werkt aan de realisatie van een nieuwe rivier. In 2007 is vooral aandacht geschonken aan een nieuwe rivier in het Park Lingezegen tussen Arnhem en Nijmegen. Hiertoe is een ontwerp gemaakt, dat onder andere in de Stuurgroep voor het park en met de Gelderse gedeputeerde Verdaas is besproken. Conclusie uit die gesprekken is dat een Nieuwe Rivier pas op termijn een kans maakt; nu wordt de voorkeur gegeven aan het realiseren van al gemaakte plannen. Inmiddels zijn gesprekken gepland met de voor dit onderwerp relevante wethouders uit de gemeenten Arnhem en Nijmegen, om te kijken hoe zij tegenover het idee van een Nieuwe Rivier in het park staan.

Begin 2007 is het boek “Bouwen aan Nieuwe Rivieren” verschenen, dat voor vier voorbeeldlocaties (Zutphen, Ooijen-Wanssum, Arnhem en Veessen-Wapenveld) laat zien hoe wonen en nieuwe rivieren gecombineerd kunnen worden. Het boek bevat niet alleen inhoudelijke voorbeelden, maar levert ook berekeningen over innovatieve financieringen en de daarbij behorende organisatievormen. Het boek heeft flink publiciteit gegenereerd.

Inmiddels zijn we vanuit InnovatieNetwerk betrokken geweest bij een nadere verkenning rond een Nieuwe Rivier bij Ooijen-Wanssum, samen met de provincie Limburg en Habiforum. Deze onlangs afgeronde nadere verkenning heeft geleid tot het besluit een planstudie te gaan uitvoeren, de laatste stap vóór daadwerkelijke realisatie. In deze planstudie wordt - net als trouwens in de nadere verkenning - ruimer gekeken dan een Nieuwe Rivier in de zin van een permanent watervoerende loop; ook een zogenoemde “Groene Rivier” (die maar af en toe water bevat) en allerlei tussenvarianten zijn in beeld.

Er is in oktober 2007 een Bestuursconvenant gesloten over de uitwerking van de hoogwatergeul en de gebiedsontwikkeling in het Veessen-Wapenveld. Convenantpartners zijn twee departementen, twee provincies, twee gemeenten en een waterschap. In het proces van nadere uitwerking van de verschillende alternatieven zal InnovatieNetwerk inhoudelijk vernieuwende inhoud gaan leveren.

Op 26 november 2007 heeft de gemeenteraad van Arnhem besloten om in 2008 samen met de stad de toekomst van het gebied Stadsblokken-Meinerswijk nader in te vullen. InnovatieNetwerk zal het ge-

dachtegoed uit het boek *Bouwen aan Nieuwe Rivieren* in het publieke debat gaan inbrengen.

In Zutphen lijkt de kans op realisatie van een Nieuwe Rivier op dit moment vrij gering.

In Kampen heeft zich de afgelopen jaren een proces voltrokken dat niet als input het idee had van een Nieuwe Rivier, maar dat wel als output gaat krijgen. InnovatieNetwerk is – op verzoek van de provincie Overijssel – bij dit proces betrokken, met name om te kijken of men wel alle mogelijkheden om kwaliteit te realiseren benut.

Zandgenoten

Het concept

Centraal in dit robuuste concept staat de gedachte dat zandwinning niet louter vanuit zandwin-belang moet worden ondernomen, maar een afgeleide hoort te zijn van bredere maatschappelijke doelen waarvan besloten is dat die gerealiseerd dienen te worden. Twee situaties zijn onderscheiden:

- a. Een maatschappelijk doel gericht op het tegengaan van verrommeling in de nabijheid van de stad;
- b. Een maatschappelijk doel gericht op het realiseren van bijzondere natuur en landschap.

Stand van zaken

Als voorbeeld voor de aanpak van een verrommelend stedelijke gebied is het oog gevallen op het gebied tussen Malden (Gelderland) en Molenhoek (Limburg). Daar is de Vereniging Bos en Kuil actief die al jaren vecht tegen bebouwing tussen die twee plaatsen. Door gesprekken met ons is de overtuiging gegroeid dat met zandwinning en een beetje bebouwing een fraaie structuur geschapen kan worden die ook goed bestand is tegen verrommeling door toekomstige claims op de ruimte. In 2007 is in opdracht van de Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij (KNHM) en InnovatieNetwerk door Arcadis samen met partijen onderzocht of er mogelijkheden zijn voor een gebiedsproject. Inmiddels hebben de beide gemeenteraden dat initiatief overgenomen, en aan de wethouders opgedragen een interactief proces te organiseren. Hier stagneert de voortgang op dit moment. Dit vanwege onvoldoende aandacht voor het communiceren met betrokkenen. Het is afwachten hoe dit zich verder ontwikkelt. KNHM, InnovatieNetwerk en Habiforum (ondersteunt Bos en Kuil) proberen de vinger aan de pols te houden.

Wat betreft het bijzondere landschap dat ontwikkeld zou moeten worden, is in 2007 vooral ingezet op het project Waalweelde. In dat project, geïnitieerd door de provincie Gelderland, wordt gezocht naar waterveiligheidsmaatregelen die ook zorgen voor ruimtelijke kwaliteit en economische ontwikkelingskansen. Het gebied waarop Waalweelde zich richt loopt van de Duitse grens tot Gorinchem.

Als eerste stap heeft InnovatieNetwerk samen met WINN (Waterinnovatiebron, onderdeel van Rijkswaterstaat) de InspiratieAtlas Waalweelde ontwikkeld. Daarin laten we zien dat het kan, het combineren van water-

veiligheid, ruimtelijke kwaliteit en economische ontwikkeling. De oplossing is het graven van nevengeulen in de uiterwaarden, meer dan vanuit waterveiligheid noodzakelijk is. Daardoor ontstaat er ruimte om andere zaken te koppelen. De geulen kunnen deels gefinancierd worden uit zand- en kleiwinning.

Als tweede stap heeft InnovatieNetwerk besloten samen met Habiforum mee te werken aan de gebiedsprocessen die moeten leiden tot een investeringsplan voor de Waal waarin de elementen waterveiligheid, ruimtelijke kwaliteit en economische groei gecombineerd worden. Onze betrokkenheid geldt om praktische redenen vooral het cluster Nijmegen, Beuningen en Overbetuwe. Op 17 oktober is samen met de gemeenten Beuningen en Nijmegen een workshop georganiseerd voor burgers en bedrijven over de Beuningse uiterwaarden, waarvoor Bureau Stroming een strategie heeft ontwikkeld die tegemoet komt aan de doelstellingen van Waalweelde. De komende maanden zal deze strategie verder uitgewerkt worden, en worden omgezet in een investeringsplan. Op het traject tussen Nijmegen en Overbetuwe – dus aan de noordkant van de Waal – zijn we ondersteunend aan het gebiedsproces dat DLG daar organiseert.

Rijke Delta

Het concept

Het Delta Plan is ooit opgezet om Nederland te beschermen tegen hoog water. Veiligheid stond in dit plan voorop. Dit leidde tot het fysiek scheiden van diverse wateren in zuidwest Nederland (compartimentering). Het zoute zeewater werd door dijken afgescheiden van zoet rivier water en er ontstonden brakke binnenmeren, zoals Grevelingen en het Veerse Meer.

Met het (gedeeltelijk) afsluiten van de Zuidwest-Nederlandse Deltawateren is ook de natuurlijke dynamiek van de brakke overganggebieden van zoet en zout water (estuaria) verloren gegaan.

Om een aantal redenen is het wenselijk om deze natuurlijke dynamiek te herstellen. Ten eerste verhoogt herstel de natuurkwaliteit van de zee-armen en de Noordzee. Ten tweede hoeft het waterbeheer minder tegen de natuurlijke krachten in te werken: we houden niet meer krampachtig zoet wat van nature zout of brak is. Hierdoor neemt de flexibiliteit toe en wordt waterbeheer goedkoper. Ten derde gaan scheepvaart en recreatie erop vooruit. Er zijn immers minder sluizen nodig en de blauwalg, die stank veroorzaakt en zwemmers ziek kan maken, komt dan niet meer voor.

Het herstel van de estuariene dynamiek is dus gericht op het aanpakken van de ongewenste effecten van het Delta Plan. Veiligheid staat nog steeds voorop, maar het bestaande systeem van compartimentering gaat letterlijk op de schop.

Dit is een systeeminnovatie van jewelste die raakt aan maatschappelijk grote belangen. De belangrijkste zijn de drink- en landbouwwatervoorziening, die geheel afhankelijk zijn van zoet water. Het betreft een dichtbevolkte regio waarvoor de drinkwatervoorziening op peil moet blijven. Tot diep in het Groene Hart en in Brabant zijn boeren afhankelijk van dit zoete water voor hun gewassen. Ook heeft herstel van de estuariene dynamiek gevolgen voor de rivierwaterverdeling in Nederland (tot in het

IJsselmeer en Groningen toe). Op institutioneel vlak is over het algemeen sprake van een strikte scheiding tussen instituten die gaan over zoet (rivieren) en zout (delta, Noordzee). Bij instituties die zowel over zout- als zoet water gaan, vinden we deze scheiding terug binnen deze instituten. Het spreekt voor zich dat een dergelijke scheiding niet vol te houden is op het moment dat de oorspronkelijke estuariene dynamiek moet worden hersteld.

Uit de eerste verkenning omtrent dit onderwerp blijkt dat het noodzakelijk is een nationale visie op zoet- en zoutwatermanagement te formuleren. Bestaande initiatieven die gericht zijn op het (gedeeltelijke) herstel van de estuariene dynamiek, zoals het programma 'Delta in Zicht' en pilots rond het Volkerak-Zoommeer, missen een dergelijke context en komen om deze reden onvoldoende van de grond. Na het formuleren van een nationale visie moet een integraal programma worden uitgevoerd dat zich zowel op zoet als op zout water richt. Betrokken partijen zullen hierbij zowel op macro-, meso- als microniveau moeten samenwerken.

Deze samenwerking op de diverse niveaus is niet vanzelfsprekend. Het concept 'Rijke Delta' beoogt hier verandering in aan te brengen. Het concept bestaat uit twee deelconcepten: een procesconcept (een proces ontwerpen dat het vereiste commitment op macro-, meso- en microniveau bewerkstelligt) en een inhoudelijk concept (de fysieke omslag maken van compartimentering naar herstel van de oorspronkelijke estuariene dynamiek). Eerste stap is het procesontwerp. Dit ontwerp zal ten eerste bijdragen aan de effectiviteit van bestaande initiatieven gericht op het herstel van de estuariene dynamiek. Daarnaast zal een dergelijk procesontwerp bijdragen aan de realisatie van andere concepten van InnovatieNetwerk, waarbij commitment op de drie niveaus ook een vereiste is.

Stand van zaken

De verkenning 'Rijke Delta' is afgerond. Deze verkenning is samen met het programma 'Leven met Water' uitgevoerd en richtte zich op de mogelijkheden om zoet-zoute overgangsgebieden te herintroduceren in het zuidwestelijke estuarium.

De verkenning omvatte twee fasen. In de eerste fase lag het voortouw bij WL Delft/Hydraulics en Bureau Strooming. Resultaat van deze fase is het inzicht dat het creëren van zoet-zout overgangen in het zuidwestelijke estuariene gebied fysiek heel goed mogelijk is. De bestaande beleidsprocessen zijn hier echter niet op afgestemd. Vooral de Rijksoverheid heeft geen actieve bijdrage geleverd aan de discussies over het herstel van de estuariene dynamiek. Er is dus sprake van een gebrek aan 'gedeeld probleem-eigenaarschap' tussen Rijk (macro) en regio (meso), waardoor plannen en experimenten op micro-niveau onvoldoende van de grond komen en de vereiste samenhang tussen de verschillende bestuurslagen ontbreekt. Deze bevinding is gedeeld in een begeleidingsgroep waarin o.a. Toine Smits van de Radboud Universiteit en John Grin van de Universiteit van Amsterdam zitting hadden.

De tweede fase van de verkenning werd door het VU Athena Instituut uitgevoerd. De vraag stond centraal in hoeverre het mogelijk is een integrale visie zoet & zout te ontwikkelen op Rijksniveau, waardoor de regionale visies en lokale projecten commitment, sturing en een meerjaren perspectief krijgen. Deze tweede fase van de verkenning

vond plaats tijdens een workshop met de departementen LNV, V&W en VROM. In een kennisworkshop met diverse partijen uit de waterketen (proceswater, drinkwater, waterschappen, beleid) is de informatie over dit onderwerp vervolgens verder verdiept. Conclusie is dat het zinvol is om een nationale visie op zoet en zout water op te stellen, die zowel buiten- als binnendijks waterbeheer verbindt. Bij het Rijk lijkt openheid te bestaan om deze rol op te pakken.

Afgesproken is dat VU Athena een voorstel formuleert voor een vervolg, met de contouren van een plan van aanpak. Nadruk zal komen te liggen op het proces dat nodig is om tot een integrale visie zoet & zout op Rijksniveau te komen, met een programma dat deze visie realiseert.

2.2.3 Wonen en werken

¹ *Voorheen Tuinenrijk geheten.*

Knooperven¹

Het concept

Op het platteland zijn twee belangrijke ontwikkelingen op gang gekomen: boeren stoppen en burgers trekken naar het platteland. Dit biedt kansen zowel op het vlak van de landschapsontwikkeling als om de agrarische structuur verder te versterken. Een verrassende en niet alledaagse combinatie die door velen als onmogelijk wordt ervaren. Knoop-erven zijn boerenerven die door middel van paden en beplanting met elkaar verbonden zijn. Het knooperf organiseert als het ware het landschap met zijn tentakels van routes en beplantingen en vormt op die manier het ordenend principe voor het buitengebied in Twente. De uitdaging in dit concept is om bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken in een kleinschalig landschap, en tegelijkertijd burgers kansen te bieden om op grotere knoop-erven te wonen en verantwoordelijkheid te nemen voor beheer en onderhoud van de karakteristieke beplanting die de knooperven verbindt.

Stand van zaken

Samen met de provincie Overijssel en de gemeente Tubbergen zijn in 2006 een aantal locaties gezocht die als pilot kunnen dienen voor de realisatie van Tuinenrijk. Aan de eigenaren is gevraagd of we hun erf en gronden mogen lenen om fictief te gaan “rekenen en tekenen”. De resultaten daarvan zijn voor de gemeente Tubbergen en de provincie Overijssel aanleiding geweest om de onderhandelingen te starten met twee van de drie eigenaren om de boerderij en de omliggende grond te verwerven als geschikte locatie om de eerste knooperven in de praktijk te gaan realiseren. In februari 2007 is het concept door de drie partners aan de pers gepresenteerd.

Recreatie

Het concept

De recreatiesector is economisch van groot belang en heeft ook een significante invloed op de kwaliteit van de leefomgeving. Tegelijkertijd is versterking van de sector hard nodig om de toenemende en vooral veranderende vraag naar recreatie op een duurzame wijze te kunnen verzorgen. Het uiteindelijke doel is het ontwikkelen en realiseren van grensverleggende vernieuwingen. Omdat een innovatie-infrastructuur totaal ontbreekt, zijn de activiteiten vooralsnog vooral gericht op het ontwikkelen van

een door ondernemers uit de sector recreatie aangestuurd Innovatie-Programma Recreatie en Ruimte, waarin omgevingskwaliteit stimulerende recreatie centraal staat. Dit in tegenstelling tot de huidige situatie waarin recreatie omgevingskwaliteit vooral consumeert.

De volgende innovatieopgaven zijn benoemd:

- Economisch duurzaam ondernemen
- Samenwerken binnen én buiten de sector
- Echte vraagsturing
- Recreatie en natuur
- Recreatie en cultuur
- Bereikbaarheid en mobiliteit
- Recreatie en energie
- Recreatie en gezondheidszorg
- Imago

Stand van zaken

Er hebben verschillende sessies plaatsgevonden met ondernemers. Dat heeft geleid tot het Manifest van Hattem. Daarin verklaren recreatie-ondernemers dat zij de handschoen willen oppakken als het gaat om innovatie in hun sector en nodigen zij andere partijen, waaronder de rijksoverheid, uit om mee te doen. Dit Manifest is begin 2007 aan de toenmalige Minister van LNV, Veerman, aangeboden.

Inmiddels heeft LNV een Innovatietafel Recreatie ingesteld, waaraan op dit moment deelnemen de ondernemers die het Manifest ondertekend hebben, drie ministeries (naast LNV ook EZ en VROM), Staatsbosbeheer en de ANWB. De deelnemers hebben afgesproken om een zestal voorbeeldprojecten te gaan ondersteunen, die laten zien dat recreatieve activiteiten én economisch kunnen renderen én een bijdrage kunnen leveren aan de omgevingskwaliteit. Verder hebben de deelnemers besloten via een haalbaarheidsstudie te bekijken of op basis van de zes projecten een Innovatieprogramma kan worden ontwikkeld. In dat programma staat wat de innovatieopgaven zijn, hoe een innovatieagenda eruit zou kunnen zien, en hoe je zo'n programma efficiënt kunt uitvoeren. Ook is er aandacht voor de financiële kanten. De haalbaarheidsstudie komt januari 2008 gereed. Inmiddels hebben de gezamenlijke departementen in hun reactie op het VROM-raad-advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit ("Groeten uit Holland") uitvoerig verwezen naar het Manifest van Hattem en daaruit voortvloeiende acties. Langzaam lijkt een onomkeerbare beweging op gang te komen.

Glastuinbouw en Ruimtelijke Kwaliteit

Het concept

De glastuinbouw staat niet bekend om de toegevoegde waarde voor het landschap. In de toekomst moet de bevolking de glastuinbouw als parels in het landschap ervaren. Het concept gaat uit van hoogwaardige architectuur aan de rand van glastuinbouwgebieden (zie o.a. de gebouwen voor Bouwen met Groen en glas) en het slim benutten van hoogteverschillen (van bovenaf zijn kassen indrukwekkend om te zien en weerspiegelen het wolkendek) maar wie zich ertussen bevindt ervaart dat kassen het uitzicht blokkeren. Met nieuwe ontwerpen voor de overgang kas-omgeving is een grote sprong voorwaarts te boeken.

Stand van zaken

Enige jaren geleden is het rapport Glastuinbouw en Ruimtelijke kwaliteit uitgebracht. In 2005 heeft InnovatieNetwerk geparticipeerd in een project gericht op glastuinbouwontwerpen voor de Zuidplaspolder. In 2006 is er vooral vanuit de energie-invalshoek gewerkt aan de Zuidplaspolder (concept Zonneterp). In 2007 is voor twee locaties van 50 en 80 hectare een complete inrichtingsschets gemaakt, waarbij woningen, bedrijventerrein en glastuinbouw zijn geïntegreerd. Dit in samenwerking met o.a. Dura Vermeer, Amvest en Vestia en de Stichting Zuidplaspolder.

Nieuwe Dorpen

Het concept

Centraal in dit robuuste concept staat de overgang van denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied slecht is voor het landelijk gebied naar denken dat bouwen/wonen juist de kwaliteit van het landelijk gebied in brede zin kan verhogen. Met kwaliteit worden zowel economische, sociale als fysieke aspecten bedoeld.

Het denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied positief kan zijn is op zich niet nieuw, want het zit ook al verscholen in bijvoorbeeld het gedachtegoed van landgoederen. In dit soort rood voor groen denken draait het echter maar om twee van de drie G's: geld en groen. Wat ontbreekt is de derde G van geluk. De aandacht voor deze derde G is echt nieuw aan Nieuwe Dorpen en komt tot uitdrukking in het feit dat het gaat om het ontwikkelen van sociale gemeenschappen die in principe voor alle bevolkingsgroepen (rijk én arm, wit én zwart, etc.) toegankelijk zijn.

Stand van zaken

Het debat over het concept is de afgelopen jaren breed gestimuleerd via symposia en artikelen in diverse bladen. Onderbouwing en uitwerking van het concept heeft plaatsgevonden resulterend in een groot aantal publicaties, een bijdrage aan Twee Vandaag en een DVD. In 2007 is een samenvattend boek gepresenteerd getiteld Nieuwe Dorpen. Dit boek heeft mogen rekenen op een enorme belangstelling, met als gevolg dat de eerste oplage al in een dag was uitverkocht. Daarmee is de ambitie om een maatschappelijk debat te stimuleren over nut en noodzaak van het concept gerealiseerd, en zouden onze activiteiten wellicht stopgezet kunnen worden.

Onze ambitie gaat echter verder. We willen proberen op een concrete locatie stappen naar realisatie te zetten en de hindernissen daarbij samen met partijen uit de weg ruimen. In Dantumadeel kan dat gaan lukken. Aldaar is afgesproken dat men uiterlijk 2014 nieuwe woonmilieus volgens het gedachtegoed van Nieuwe Dorpen ontwikkeld wil hebben. Er is een samenwerking gestart met de provincie Noord-Brabant om te komen tot pilots in Noord-Brabant. Vorm en inhoud daarvan is in het najaar van 2007 uitgewerkt in een Plan van Aanpak Nieuw Dorps Bouwen. Dit mede op basis van twee gehouden workshops met initiatiefnemers en bestuurders. Via de CASE-studie naar Wonen in zeer lage dichtheden, die is uitgewerkt voor de provincie Flevoland, liggen er wellicht ook nog aanknopingspunten voor die provincie.

Het concept

De kwaliteit en toegankelijkheid van natuur en landschap verhogen en tegelijkertijd tegemoet komen aan de vraag naar betaalbaar buiten wonen. Het concept Nieuwe Marken maakt dat mogelijk. Door het bouwen van kleine aantallen woningen in lage dichtheden komen financiën beschikbaar voor de ontwikkeling van nieuwe, toegankelijke en streekeigen natuurgebieden. Gebieden die duurzaam beheerd gaan worden door de nieuwe bewoners gezamenlijk. Hierdoor zal de ruimtelijke kwaliteit en de toegankelijkheid met sprongen vooruit gaan. En dat is op veel plekken hard nodig.

Stand van zaken

Een Nieuwe Marke moet, wil zij werkelijk (ruimtelijke) kwaliteit opleveren, passen in het landschap - cultuurhistorisch én ecologisch. Daarom zal een Nieuwe Marke aan de kust of in het bos er anders uitzien dan in het veenweidegebied. Vandaar dat zowel gesproken is met partijen die in het oosten van het land (gemeente en projectontwikkelaar) mee een Nieuwe Marke zouden willen realiseren, als met partijen in het westen (woningbouwcorporatie). Er zijn inmiddels intentieovereenkomsten met hen opgesteld.

Duinwonen

Het concept

Wonen op opgeworpen zandheuvelds in droogmakerijen met zilte kwel. Dat is kort samengevat het concept Duinwonen, dat een aantal problemen in samenhang oplost: het tekort aan mooie woonlocaties in de Randstad, de verrommeling van het landschap in de droogmakerijen en de verloedering van de veenweidegebieden als gevolg van het wegzijgen van het water plus de verzilting van de bodem.

Stand van zaken

Bureau Vista heeft in opdracht van InnovatieNetwerk het concept voor een tweetal locaties concreet uitgewerkt in het boekje "Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart. Duinwonen in de droogmakerij". Het concept is gepresenteerd op het door Neprom en andere partijen georganiseerde Groene Hart congres. De tweede helft van 2007 is gebruikt om te kijken of partijen mee willen werken aan realisatie van het concept. Hoewel veel instemmende reacties zijn op te tekenen, is nog geen plek gevonden waar realisatie ook bestuurlijk kansrijk is. De speurtocht wordt voortgezet. Met de Argumentenfabriek wordt gewerkt aan een argumentenkaart voor Duinwonen, zodat we scherper in beeld krijgen waar de gevoelige punten zitten en waar we medestanders kunnen vinden.

2.2.4 Verkennde en ondersteunende activiteiten

Klimaatkeuken EU

Het concept

In het huidige beleid wordt uitgegaan van één dominant klimaatscenario. Ook gelet op de geschiedenis is er echter genoeg reden om aan te nemen, dat ook andere toekomstige klimaatveranderingen (en -extremen) denkbaar zijn. Gewerkt wordt met zogenoemde “klimaatextremen” voor West-Europa, om daarmee een beter gevoel voor de effecten van klimaatverandering te krijgen. Doel is om vervolgens te bekijken of er concepten op m.n. het vlak van voedselproductie en ruimte kunnen worden ontwikkeld, die robuust zijn bij meerdere klimaatscenario's (*no regret* scenario's).

Stand van zaken

Onder leiding van Marjon de Hond is een eerste workshop georganiseerd met mensen uit diverse disciplines over de scenario's die binnen het concept Klimaatkeuken EU worden gehanteerd. Daaruit volgde een invulling van de scenario's en een beschrijving van de gevolgen die zulke scenario's kunnen hebben voor Nederland en Europa. En passant werden daar ook oplossingsrichtingen voorgesteld die in een aantal gevallen als *no-regret* opties (toepasbaar voor alle scenario's) kunnen worden gezien. Voorbeelden hiervan zijn het weer in ere herstellen van de bijna verdwenen houtwallen in Nederland (waar later de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap ook voor pleitte), het regionaliseren en down-scalen van energieopwekking (zodat er bij hitte minder kans is op koelproblemen en bij koude restwarmte beter voor huizen kan worden gebruikt), verdiept of ondergronds bouwen (vooral om er te slapen: airco's zijn dan niet nodig), e.a. Marion de Boo heeft van de bijeenkomst een verslag opgesteld dat op de website van InnovatieNetwerk kan worden gevonden.

Naar aanleiding van de basispresentaties, die bij de start van dit concept zijn gemaakt door InnovatieNetwerk, zijn twee verdiepende interviews afgenomen over de geschiedenis van ons klimaat (van 35000 jaar terug in de tijd naar het heden) en over de effecten van kortdurende maar extreme weercondities op onze ecologie. De verslagen zijn voorhanden maar nog niet gepubliceerd. De voorbereiding voor een tweede workshop in 2008 naar een zoektocht naar oplossingsrichtingen en “*no regret*” opties zijn gestart. Hier zijn dus uiteraard nog geen resultaten te melden..

Space Academy

Het concept

Centraal staat hier de vraag hoe je workshops en andere momenten van kennisoverdracht zodanig organiseert dat derden er in hun praktijken echt wat aan hebben. Het is daarmee ook nauw verbonden met het thema Professionaliseren door Leren. Uitgangspunt is de gedachte dat mensen geholpen moeten worden om nieuwe informatie te vertalen naar eigen, nieuw handelen. Pas dan ontwikkelen ze nieuwe kennis waar ze wat aan hebben. Samen met Habiforum en andere partijen creëren we gaandeweg een aanpak om dat voor elkaar te krijgen. Dit kan tevens leiden tot versterken van onze eigen concepten.

Stand van zaken

Dit project heeft een redelijk slapend bestaan gekend vanwege een tekort aan tijd. Maar het onderwerp blijft onverminderd actueel. Het sluit ook goed aan bij het voornemen van Habiforum om de komende jaren te werken aan een Praktijkacademie Gebiedsontwikkeling (PAGO), waarin professionals op een andere wijze gaan leren over gebiedsontwikkeling. Inmiddels is een Community of Practice opgestart samen met professionals uit andere organisaties zoals WING, Habiforum, Transform, Kasteel Groeneveld en Leerarchitectuur. Begin 2008 verschijnt een eerste document met daarin een rapportage van de opgedane ervaringen.

Nieuwe concepten

Doel is te komen tot twee of drie nieuwe, grensverleggende concepten die dan in de tweede helft van 2008 of later tot werking in de praktijk gebracht kunnen worden.

Diverse acties zijn in 2007 in gang gezet om nieuwe concepten op te sporen. Zo is met Rio Nuevo – een club van jonge professionals in de Ruimtelijke Ordening – een sessie gehouden. Daaruit zijn twee zoekrichtingen voortgekomen die we verder gaan uitwerken: beleving van kwaliteit, en flexibiliteit en robuustheid in relatie tot duurzaamheid. Op 20 september 2007 heeft een ontwikkelsessie plaatsgevonden met de InnovatieKring versterkt met genodigden. De daar opgeborrelde zoekrichtingen zullen verder worden uitgewerkt. Met Aetios, een bureau dat gespecialiseerd is in jongeren, is een contract gesloten voor de organisatie van een drietal sessies waarin studenten van hbo en universiteit met elkaar nieuwe ruimtelijke concepten ontwikkelen. De sessies vinden voorjaar 2008 plaats. En tot slot hebben we aan onze internationale contacten gevraagd wat bij hen de “nieuwe onderwerpen” zijn. In 2008 zal uitkristalliseren welke nieuwe concepten uit deze acties gaan voortkomen.

2.3 Rapporten en andere uitgaven

- Minister Veerman geeft startschot voor innovatie in recreatiesector (persbericht LNV en Ondernemersgroep ‘Innovatie in de Recreatie’, 23 januari 2007)
- Nieuwe Marken: wonen in je eigen natuurgebied (voortgangsrapportage, januari 2007)
- Bouwen aan Nieuwe Rivieren (persbericht, 8 februari 2007)
- Bouwen aan Nieuwe Rivieren (rapportnr. 07.4.149, februari 2007)
- Een nieuwe groene wereld voor en van de stedeling (rapportnr. 07.2.147, februari 2007)
- Film ‘Bouwen aan Nieuwe Rivieren’ (februari 2007)
- Ruimte voor gezonde, groene zorg (voortgangsrapportage, maart 2007)
- Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart (rapportnr. 07.2.144, maart 2007)
- Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart (voortgangsrapportage, maart 2007)

- InspiratieAtlas voor de Waal voor wethouders Waalgemeenten (persbericht InnovatieNetwerk en Waalweelde, 28 maart 2007)
- InspiratieAtlas Waalweelde (rapportnr. 07.2.152, maart 2007)
- Knooperven (voortgangsrapportage, maart 2007)
- IR & BR – De innerlijke ruimte van de Nederlandse delta (rapportnr. 07.2.148, april 2007)
- Innerlijke versus uiterlijke ruimte: een filosofisch-psychologische onderbouwing (rapportnr. 07.2.150, april 2007)
- Reacties op ‘Bouwen aan Nieuwe Rivieren’ (april 2007)
- De Riet-economie: innovatieve energieteelt in het veenweidegebied (voortgangsrapportage, april 2007)
- PLUS+ - Handreiking voor leren(d) innoveren (rapportnr. 07.2.166, september 2007)
- Over de kunst van het combineren van het nuttige met het aangename (rapportnr. 07.2.160, juni 2007)
- Nieuwe Dorpen (rapportnr. 07.2.159, juni 2007)
- De introductie van de rieteconomie (rapportnr. 07.2.155, juni 2007)
- Knooperven – Waar knooperven de ontwikkelingskernen van het landschap zijn (juni 2007)
- Klimaatkeuken EU – Verslag workshop (voortgangsrapportage, november 2007)

2.4 Media

- Beleving en waardering van de hereningerichte Gamerensche Waard (H2O, 12 januari 2007)
- Nieuwe kracht uit bestaande sterke (Agrarisch Dagblad, 13 januari 2007)
- Bio valley aan de Maas (Metro ed. Rotterdam, 29 januari 2007)
- Ruim baan industrie Lingewaard (Gelderlander ed. Betuwe, 7 februari 2007)
- Nieuwe rivieren graven (Volkskrant, 8 februari 2007)
- Nieuwe rivieren bepleit tegen wateroverlast door opwarming (Volkskrant, 8 februari 2007)
- Nieuwe rivieren (Nederlandse Staatscourant, 8 februari 2007)
- Aanleg van nieuwe rivieren lost vele problemen op (Nederlandse Staatscourant, 8 februari 2007)
- Nog miljarden euro's nodig tegen hoogwater (Trouw, 9 februari 2007)
- Nieuwe rivieren kunnen helpen stijgend water het hoofd te bieden (Trouw, 9 februari 2007)
- Nieuwe rivieren bron van inspiratie (Cobouw, 9 februari 2007)
- Nieuwe rivieren (KRO- Goedemorgen Nederland, 9 februari 2007)
- Nieuwe rivier langs de IJssel bij Zutphen en Veessen, Geen bypassen maar echte stromende rivieren/Plaatselijk bijval voor plannen/Veessen-Wapenveld met nieuwe rivier (Stentor Veluws Dagblad ed. Veluwe West en Stentor Gelders Dagblad, 9 februari 2007)
- Nieuwe rivier tussen Ooijen en Wanssum (Dagblad de Limburger ed. Venray, 9 februari 2007)
- Boeren kunnen veel verdienen met golfbaan (Agrarisch Dagblad, 9 februari 2007)
- Programma Luchtkastelen (over Singelgolf) (BNR Nieuwsradio, 9 februari 2007)

- Wonen aan een nieuwe rivier (Volkskrant, 12 februari 2007)
- Brief van de dag opgeruimd landschap (Volkskrant, 13 februari 2007)
- IJsselsprong (Stentor Zutphens Dagblad, 13 februari 2007)
- Geen paniek door rivierenplan/ Bouwen aan rivier is stap te ver (Stentor Zwolse Courant ed. Veluwe, 13 februari 2007)
- Programma Luchtkastelen (over Bouwen aan Nieuwe Rivieren) (BNR Nieuwsradio, 13 februari 2007)
- Eerste knoopen komen in Tubbergen (De twentsche courant Tubantia, 14 februari 2007)
- Nieuwe leden dorpsraad Reutum (De twentsche courant Tubantia, 14 februari 2007)
- Knoopen snel in commissie (De twentsche courant Tubantia, 14 februari 2007)
- Burgers huisvesten op knoopen (Trouw, 15 februari 2007)
- Nieuwe Rivieren (Stentor Deventer Dagblad, 17 februari 2007)
- Klein groen hart tussen twee dorpen (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 17 februari 2007)
- Programma Luchtkastelen (over Knoopen) (BNR Nieuwsradio, 19 februari 2007)
- Rivieren vormen een grotere bedreiging dan de zee (NRC Next, 22 februari 2007)
- Overstroming-proof wonen, klimaatbestendige huizen doen voorzichtig intrede in Nederland (NRC Next, 22 februari 2007)
- Frisse neus, Goed nieuws, (Noordhollands Dagblad ed. Waterland, 27 februari 2007)
- Willem Rol van Hogeheemraadschap luidt noodklok, Nederland investeert te weinig in waterbeheer (Bloemenkrant, 13 maart 2007)
- Nieuwe dorpen voor het Groene Hart Duinwonen in de droogmakerij (InnovatieNetwerk nieuws, 22 maart 2007)
- Wonen op duinen in polders (Het Financieele dagblad, 28 maart 2007)
- Bouwen in uiterwaard van Wamel (www.Gelderlander.nl, 30 maart 2007)
- InspiratieAtlas voor de Waal (Zondagskrant, 1 april 2007)
- Programma Luchtkastelen (over Duinwonen) (BNR Nieuwsradio, 2 april 2007)
- Geen kas op kwetsbare plekken, Minister wil strenge regels aan nieuwbouw (Agrarisch dagblad, 3 april 2007)
- Een nieuwe rivier (Peel en Maas, 12 april 2007)
- De nieuwe rivier een leuke inspiratiebron (Dagblad de Limburger ed. Venray, 14 april 2007 en ed. Venlo, 17 april 2007)
- Nieuwe rivier in droge Maasarm kan gebied nieuw leven inblazen (Gelderlander ed. Maasland, 17 april 2007)
- Nieuwe rivieren in de delta/Nieuwe rivieren een kansrijk concept (Nederlandse Staatscourant, 17 april 2007)
- Milieufederatie Zuid-Holland tegen Schelluinen-West (AD Rivierenblad, 20 april 2007)
- Partners in gebiedsontwikkeling (Recreatie, 20 april 2007)
- Nieuwe rivieren scheppen kansen/Kandidaten (EOS Magazine, 30 april 2007)
- Een kwestie van tijd (het Waterschap, 30 april 2007)
- Twaalfduizend woningen kunnen lekker dobberen (Building Innovation, 30 april 2007)
- Zijn we klaar voor een nieuw klimaat? (Volkskrant, 12 mei 2007)
- Molenhoekse Kuil openhouden (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 22 mei 2007)

- Discussie in Maldensteijn, duurzame inrichting open gebied (Regiodiek, 22 mei 2007)
- Waar laat je de auto? (Intermediair, 25 mei 2007)
- Wie bestuurt de Nederlandse ruimte?/ Ruimtelijke ordening in Nederland (Volkskrant, 26 mei 2007)
- Zuinig op het Twentse land (De Twentsche crt Tubantia op zondag, 28 mei 2007)
- Stuurgroep moet vaart zetten achter plan nieuwe rivier (Dagblad de Limburger ed. Venray, 30 mei 2007)
- Plattelanders: de aanleg van nieuwe rivieren (TV Drenthe, 31 mei 2007)
- Plattelanders: de aanleg van nieuwe rivieren (Dagblad, van het Noorden ed. Stad en Haren, 31 mei 2007)
- 3^e ROM-jaarcongres Hoogwater en ruimtelijke opgave naar een klimaatbestendige inrichting van Nederland (RO magazine, 31 mei 2007)
- Flexbase: bouwen op water (Civiele Techniek, 31 mei 2007)
- Project Waalweelde moet gevarieerde rivierverruiming faciliteren (RO, mei 2007)
- Deals sluiten voor een mooiere omgeving (Innovatietafel, 2007)
- Een wereld te verdienen: vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit (VROM-raad Manifest, mei 2007)
- Kabinetsreactie op het VROM-raad Advies 035 'Groeten uit Holland, qui e fantastico'; Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit (www.vrom.nl, 2007)
- Groeten uit mooi Nederland (VROM, mei 2007)
- CDA betrokken bij evaluatie natuurbeleid (Agrarisch Dagblad, 1 juni 2007)
- Naar een fraai centraal groen park (Regiodiek, 5 juni 2007)
- Kamer wil proef met natuur op braakgronden (Agrarisch Dagblad, 6 juni 2007)
- Nadenken over waterkwaliteit en kwantiteit ('t hele Westland, 7 juni 2007)
- IJsselsprong kost landbouwgrond (Nieuwe Oogst ed. Oost, 16 juni 2007)
- Schippers bezorgd om plannen IJssel (Reformatisch Dagblad, 27 juni 2007)
- Meer ruimte voor kassen op vliegveld (Leidsch Dagblad, 15 juni 2007)
- Column Klimaatverandering (Nieuwe Oogst, ed. Zuid, 16 juni 2007)
- Aandacht voor wonen op water (Parool, 19 juni 2007)
- Samenwerking komt schoorvoetend tot stand (Recreatie, 30 juni 2007)
- Taskforce Klimaat (RO magazine, 30 juni 2007)
- Waalweelde zoekt visies plannen en ideeën (Rivierenmagazine, juni 2007)
- Zeespiegelstijging vraagt om termijn aanpassing in het rivierensysteem (De water, juni 2007)
- Klimaat centraal op wereldcongres IALE (Edese Post Woensdag, 11 juli 2007)
- Expertmeeting Nederland (Hillebrand, Habiform en InnovatieNetwerk, 12 juli 2007)

- Nieuwe rivier tussen Ooijen en Wanssum wordt nader bekeken (Peel en Maas, 12 juli 2007)
- Regio heeft flinke verlanglijst (Brabants Dagblad ed. Bommelerwaard, 14 juli 2007)
- Baut neue Flusse (Neue Rhein Zeitung, 18 juli 2007)
- Een woonboot maar dan wel een van 180 vierkante meter (NRC Handelsblad, 28 juli 2007)
- Experts kijken naar Vechtdal (De Stentor, 28 juli 2007)
- Countryside Exchange in het Vechtdal, buitenstaanders bekijken kansen (Dedemsevaartse Courant, 30 juli 2007)
- Sybe Schaap over rood versus blauw (Building Business magazine, 31 juli 2007)
- Buitenlandse experts bekijken Vechtdal (Ommer Nieuws, 1 augustus 2007)
- Doe mee aan prijsvraag over Vechtdal (Ommer Nieuws, 8 augustus 2007)
- Doe mee aan prijsvraag over Vechtdal (Oprechte Dalfser Courant, 8 augustus 2007)
- Interview over de loopbaan van NOS-weervrouw Marjon de Hond. Zoals ik presenteer zo ben ik ook (klimaatkeuken EU) (Volkskrant Banen, 14 augustus 2007)
- Grootschalige natbouw (Cobouw, 28 augustus 2007)
- Prettige regiostad met veel water (De Gelderlander, 30 augustus 2007)
- Experts delen kennis over vocht (Groenten en Fruit, 31 augustus 2007)
- Plan voor drijvende wijk Kampen (Reformatorisch Dagblad, 12 september 2007)
- Plattenlandsvernieuwing en Countryside exchange (Carriere+, 30 september 2007)
- Een rijke bron, een nieuwe rol van water in ontwerpen voor de stad (Tehen Press, 2007)
- Nieuw dorp in gemeente Ede (Edese Post vrijdag, 5 oktober 2007)
- Over 15 jaar is de drijvende stad een feit (Trouw, 16 oktober 2007)
- Meer geulen langs de waal (De Gelderlander, 17 oktober 2007)
- Geen huizen in Maasarm (Dagblad de Limburger ed. Noord Limburg en Venray, 20 oktober 2007)
- Prijsvraag Vechtdal succes (Ommer Nieuws, 24 oktober 2007)
- Minister Verburg wil polderen. “De bal ligt bij de sector zelf” (Recreatie, 31 oktober 2007)
- Het emotionele landschap (Blauwe kamer, 31 oktober 2007)
- Wonen op water Klimaatverandering dwingt tot anders bouwen (EOS Magazine, 31 oktober 2007)
- Dromen van een drijvende stad (Het waterschap, 31 oktober 2007)
- Eerste bijeenkomst van netwerk plattelandvernieuwing (Carriere+, 31 oktober 2007)
- Een nieuwe rivier langs de IJssel (Platteland, 2007)
- Recreatie en toerisme op donderdag (Stentor Zwolsche Courant ed. Vechtdal Hardenberg, 1 november 2007)
- Boeren sceptisch over komst experts (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal Ommen, 1 november 2007)
- Deskundigen op bezoek bij agrariërs (Stentor Zwolsche Courant ed. Vechtdal Hardenberg, 1 november 2007)

- Weinig wegen naar al `t moois/Vechtdal niet gebaat bij megaboerderijen (Stentor Zwolsche Courant ed. Vechtdal Ommen, 3 november 2007)
- Country Exchange, experts komen met aanbevelingen (Ommer Nieuws, 7 november 2007)
- Experts komen met aanbevelingen (Oprechtse Dalfser Courant, 7 november 2007)
- Toespraak tijdens de algemene Ledenvergadering van de vereniging RECRON (ministerie LNV, 7 november 2007)
- Brainstormen over invulling Zuidplaspolder (Postiljon editie Zoetermeer e.o., 15 november 2007)
- Waalweelde: de Transitie van rivierbeheer en –landschap (H2O, 16 november 2007)
- Ruimte, water en klimaat in het groene hart (H2O, 16 november 2007)
- De groene stad (natuur voor gezondheid, 21 november 2007)
- Tijdelijke natuur tot bouw huizen of bedrijven begint (Het Financiële Dagblad, 23 november 2007)
- Op zoek naar draagvlak (De Architect, 30 november 2007)
- Edele viervoeter krijgt voorrang in nieuwe Emmeloordse wijk (Telegraaf, 3 december 2007)
- Zo binnen, zo buiten (innerlijke ruimte ∞ buitenruimte) (VolZin, 30 november 2007)
- De vele gedaantes van waterpark Lankheet (rieteconomie) (Tubantia ed. Enschede, 1 december 2007)
- Varen van Ommen naar Friese Meren (countryside exchange) (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal Ommen, 10 december 2007)
- Tweeduizend passanten leggen aan (countryside exchange) (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal Hardenberg, 11 december 2007)
- Grond in Emmapolder uit voorzorg gekocht (tijdelijke natuur) (Agrarisch Dagblad, 12 december 2007)
- Aanleg van Maasarm start voorjaar 2009 (nieuwe rivieren) (Dagblad de Limburger edities Noord Limburg Venray en Noord Limburg Venlo, 15 december 2007)
- VVA-Larenstein.nl (countryside exchange) (Carrière+, 31 december 2007)
- Grond, geld en gebiedsontwikkeling (InnovatieNetwerk) (Real Estate, 31 december 2007)
- Websites (InnovatieNetwerk en Habiforum) (ROM-magazine, 31 december 2007)
- Grensverleggende vernieuwingen in het landelijk gebied (RO, december 2007)

2.5

Lezingen en workshops

- “Knooperven” Georganiseerd samen met de gemeente Tubbergen en de provincie Overijssel. Nico Beun (Vasse, 13-02-2007)
- “Nieuwe Dorpen en Knooperven – twee concepten van InnovatieNetwerk”. Bijeenkomst ANWB-ledenraadplegingen ‘Landstadwonen in Twente’. Nico Beun (Almelo, 05-03-2007 en Oldenzaal, 06-03-2007)

- “Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart”. Inleiding verzorgt op Manifestatie Het Groene Hart in Uitvoering. Hans Hillebrand (Leiden, 22-03-2007)
- Workshop “Nieuwe dragers van landschap(skwaliteiten)” Georganiseerd in samenwerking met Landschapsbeheer Nederland. Nico Beun (Utrecht, 19-04-2007)
- “Innerlijke Ruimte ∞ Buitenruimte” Workshop en presentatie van het boek. Hans Hillebrand (Utrecht, 19-04-2007)
- “Rijke Delta”. Workshop Toekomst Volkerak Zoommeer. Charles van Schaik (Natuurmonumenten, 29-5-2007).
- “Creatieve brainstorm Nieuwe Concepten Ruimte Creëren”. Georganiseerd in samenwerking met Rio Nuevo - jonge professionals uit de wereld van gebiedsontwikkeling en ruimtelijk ordening. Paul van Bree (Utrecht, 30-05-2007)
- “Excursie/inspiratiebijeenkomst WoonNatuur” Georganiseerd in samenwerking met de Wind Groep en Bureau Aerda met discussie onder leiding van mevr. Riek Bakker (Oudemirdum/Rijs, 05-06-2007)
- “Rijke Delta”. Bijeenkomst Deltateam . Charles van Schaik (Middelburg, 6-6-2007).
- “Werkbijeenkomst Nieuwe Dorpen in Brabant” Georganiseerd in samenwerking met de provincie Noord-Brabant. Nico Beun (Haren, 11-06-2007)
- “De aanpak bij het concept Nieuwe Dorpen” Bijeenkomst De Negende Verdieping, Competentiecentrum Transitie. Nico Beun (Utrecht, 14-06-2007)
- “Recreatie en Natura 2000”. Hans Hillebrand dagvoorzitter van dit door de ANWB, Recron en Hiswa georganiseerde congres (Ossen-zijl, 20-6-2007)
- Vision assessment Rijke Delta met betrokken ministeries, Charles van Schaik (Den Haag, 20-6-2007).
- “Nieuwe rivieren: aantrekkelijk, veilig en betaalbaar”, Verdiepings-sessie op 3^e ROM-jaarcongres ‘Hoogwater en ruimtelijke opgave – naar een klimaatbestendige inrichting van Nederland’. Hans Hillebrand (Den Haag, 21-06-2007)
- Expert meeting Zoet en zout waterbeheer Delta , Charles van Schaik, (Utrecht, 26-6-2007).
- “Nieuwe dorpen”. Werkconferentie ‘De toekomst van de regio in het perspectief van nieuwe ontwikkelingen – na ons de zondvloed?’, georganiseerd door NW8 (Regionaal Stedelijk Netwerk Noordwest Holland). Nico Beun (Alkmaar, 27-06-2007)
- “Nieuwe Rivieren”. EUGEO conferentie van de Universiteit van Amsterdam. Paul van Bree (Amsterdam, 20-8-2007)
- “Nieuwe Rivieren” Werkbezoek Prins Willem Alexander. Hans Hillebrand (21-8-2007)
- Workshop gezondheidslandschappen. Hans Hillebrand, voorzitter Ger Vos (Utrecht, 30-8-2007)
- “Nieuwe woonvormen in het landelijk gebied” Inspiratiedag georganiseerd door het Ministerie van LNV directie Kennis met presentatie van zowel Knoopperven als Nieuwe Marken. Nico Beun (Baarn, 9-10-2007)
- Workshop recreatieondernemers LNV, Hans Hillebrand voorzitter (Den Haag, 16-10-2007)

3.

Duurzaam

Ondernemen

3.1

Het thema

Het belang van duurzame ontwikkeling wordt meer en meer onderkend. Bedrijven en branches zoeken steeds vaker naar duurzame manieren van produceren en handeldrijven. Dit komt niet alleen omdat dit via overheidsregulering wordt opgelegd, maar ook omdat sociale en ecologische aspecten geleidelijk meer betekenis krijgen in het economische verkeer. De wal begint daarmee het schip te keren via de weg van de economie.

De uitdaging binnen het thema 'Duurzaam Ondernemen' is om via marktwerking duurzame ontwikkeling binnen de domeinen agro en groen te realiseren. Dit vraagt om innovaties die *shareholders value* en *consumer concerns* met elkaar in harmonie brengen. Centraal binnen het thema staan de onderstaande innovatieopgaven.

1. Doorbraken in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen (Focus: voortbrengingssysteem)

Voor de agrosector en voor andere activiteiten op het platteland speelt het gebruik van natuurlijke hulpbronnen een essentiële rol. Hoe te komen tot doorbraken in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen (water, energie), in de omgang met planten en dieren (incl. dierziekten) en met niet-vervangbare materialen en grondstoffen? Ecologische sprongen zijn nodig; welke technologieën of andere manieren van produceren bieden uitzicht op doorbraken?

2. Nieuwe functionaliteiten (Focus: nieuwe producten en diensten)

Binnen deze innovatieopgave ligt de uitdaging er onder andere in om

bestaande systemen te herontwerpen op basis van duurzaamheid. Hierdoor ontstaan nieuwe producten en diensten. Bijvoorbeeld binnen de recreatiesector, die meer wordt gebaseerd op beleving, op traagheid of op spanning. Of de agrosector waar de nadruk komt te liggen op de productie van duurzame energie. Kortom, de vraag of we de kwaliteiten van het landelijk gebied (landschap, natuur, rust, ruimte, stilte, duisternis) een economische betekenis kunnen geven.

3. Duurzame waardeproposities (Focus: marktgerichte duurzaamheid in ketens en netwerken)

Hoe te komen tot duurzame ontwikkelingen die vanuit de markt als kansen worden gezien? Zijn duurzame waarden op een zakelijke en marktgerichte wijze te materialiseren? Is duurzaamheid te koppelen aan topkwaliteit en beleving? Hoe te komen tot de ontwikkeling van economisch betekenisvolle niches? Hoe te komen tot financieel-economische instrumenten en afspraken binnen ketens die duurzame ontwikkeling bevorderen?

4. Nieuwe verbindingen tussen productie en consumptie (Focus: consument)

Duurzaam produceren is alleen mogelijk als vraag en aanbod met elkaar in harmonie zijn. Om toekomstige generaties te behoeden voor de effecten van onverantwoord produceren, zal de consument nu moeten kiezen voor duurzame producten. Maar hoe consumenten te motiveren voor deze keuzes? Hoe koppel je waarden als genot, gemak en gezondheid aan duurzaamheid? Hoe kunnen consumenten zich ontwikkelen tot een 'pro-sument', die zélf actief bijdraagt aan duurzame productie? Welke kansen biedt dit voor kortere en meer gevarieerde waardeketens? En voor meer regionale systemen van voedsel-, energie- en watervoorziening?

5. Duurzaam besturen (Focus: overheidsrol en instrumentarium)

Deze innovatieopgave richt zich op de inzet van marktconforme instrumenten door de overheid. Dit vraagt om een compleet andere opstelling van de overheid, met volledig nieuwe middelen. Denk hierbij aan kunstmatig schaarste creëren met als voorbeeld verhandelbare mest- of CO₂-productierechten. De uitdaging is om overheden en bedrijfsleven samen nieuwe markten te laten ontwikkelen voor duurzame producten en productieprocessen. Hoe te komen tot marktconforme hulpmiddelen die duurzaam ondernemen werkelijk aansporen? Hier ligt een duidelijk verband met de vraagstukken die aan de orde komen binnen het thema Innovatie Stimulerende Omgevingen.

Voor de allianties met Courage, SIGN, Kiemkracht en de Noordzeevervisserij zijn aparte speerpunten opgenomen. Deze zijn terug te vinden bij de betreffende onderdelen binnen dit hoofdstuk.

3.2

De concepten

In 2007 is gewerkt aan een groot aantal concepten. Ongeveer de helft van de projecten is gestart in 2007, de anderen lopen door vanuit voorgaande jaren. Conceptontwikkeling en implementatie vragen per definitie om meerjarige trajecten. De succesvolle allianties met de sectoren glastuinbouw

(via SIGN) en melkveehouderij (via Courage) hebben navolging gekregen. De akkerbouwsector (HPA) heeft samen met InnovatieNetwerk eind 2007 de vernieuwingsorganisatie Kiemkracht opgericht. De structurele samenwerking tussen beide organisaties krijgt vorm via een personele unie op het niveau van de projectleider en in de bestuurlijke vertegenwoordiging. Deze samenwerking is in principe aangegaan voor 3 jaar, met na elk jaar een go/no-go besluit op basis van de voortgang in het programma. Een vergelijkbare constructie is gekozen voor een andere sector waar de komende jaren ingrijpende innovaties nodig zijn, namelijk de Noordzeevisserij. De financiering vindt plaats door InnovatieNetwerk, LNV en het Productschap Vis. De samenwerking met sectorale vernieuwingsorganisaties (in 2007 m.n. SIGN en Courage) omvat ongeveer de helft van het werkprogramma voor Duurzaam Ondernemen.

De concepten zijn tot nu toe vooral gericht op de eerste drie innovatieopgaven: doorbraken in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, nieuwe functionaliteiten en duurzame waardeproposities. De innovatieopgave 'Nieuwe verbindingen tussen productie en consumptie' komt binnen het thema Duurzaam Ondernemen weinig aan de orde, maar staat vrij centraal in projecten binnen het thema Gezonde Samenleving, zoals Waardenpas, Streekstations en Celebrate Food. Duurzaam besturen blijft onderbelicht binnen het thema Duurzaam Ondernemen, al worden in enkele projecten wel veranderingen in overheidsinstrumenten (vooral wet- en regelgeving) voorgesteld om de implementatie van concepten te bevorderen en heeft het concept Buurderijen ook een sterke institutionele kant. In het thema Innovatie Stimulerende Omgevingen komt het overheidsbestuur als zodanig meer expliciet aan de orde.

In onderstaande tabel staan de concepten ,waaraan ook in 2008 nog zal worden gewerkt.

Overzicht concepten thema Duurzaam Ondernemen

Project	Innovatie- opgaven	Fase
Buurderij	2,3,4,5	Realisatie
Ruraal systeem	3,4,5	Oriëntatie
Bioport	1,2,5	Realisatie
Agrocentrum	1,3	Realisatie
Meer met mest	1,2,3,5	Oriëntatie
Mariene parken	1,2	Ontwikkeling
Algenfarm	1,2,3	Ontwikkeling
Waterleverende landbouw	1,2,3	Ontwikkeling
Zilte poldereconomie	1,2,3	Ontwikkeling
Zilte proefTuin	1,2,3,4	Realisatie
InnoFisk	1,3	Realisatie
Last van Sturing/ViaVia	5	Ontwikkeling
Grasol	1	Realisatie
Duurzame Glastuinbouw		
Zonneterp/Nieuwe Nuts/Kas als Energiebron	1,2,3,4,5	Realisatie
Algen en visteelt in glastuinbouw	1,2	Ontwikkeling/Realisatie

Project	Innovatie- opgaven	Fase
Westland in zee	1,2	Ontwikkeling/Realisatie
Flowerport China	2,3	Realisatie
Work is gaming		Ontwikkeling
Tuinbouwclusterinnovatiefonds	5	Realisatie
Rundveehouderij 2025		
Klimaatneutrale zuivelketen	1,2	Ontwikkeling
Fotonenboer	1,2,3	Oriëntatie
Weerbaar vee	1	Ontwikkeling
Cowfortable	1	Ontwikkeling
Grasraffinage	1,2,3	Realisatie
Susteïne	1,2,3	Ontwikkeling/realisatie
Natuurzuivel	1,2,3	Ontwikkeling
Akkerbouw 2025		
Kiemkracht		Oriëntatie en ontwikkeling

In 2007 zijn ook concepten afgerond. Zo heeft het project Last van Sturing/ Via Via, interessante ideeën opgeleverd, maar bleek de implementatie toch fundamenteeler dan aanvankelijk werd gedacht. De ideeën zijn in diverse beleidsfora gepresenteerd; hiermee is het project beëindigd. Het project Grasol heeft bij de partner Staatsbosbeheer tot een follow-up geleid. Hierbij is wel het basisidee, namelijk het benutten van groen afval uit natuurgebieden overgenomen, maar niet de technologie (pyrolyse). De activiteiten op het vlak van dit concept zijn afgesloten.

Het concept Agropower, gericht op het ontwikkelen van methoden om vanuit de agrosector energie rechtstreeks aan eindgebruikers te leveren, heeft niet tot het gewenste resultaat geleid. In tegenstelling tot de verwachting bleek directe levering niet tot een vergroting van de marges voor de agrosector te leiden. Hiermee is het project beëindigd.

Het op initiatief van InnovatieNetwerk samen met Transforum gestarte traject gericht op het opzetten van een International Association for Agroparcs is vanaf eind 2007 door Transforum verder worden opgepakt. We beschouwen ons initiatief hiermee zodanig verankerd, dat dit ook zonder onze inzet voldoende kansen biedt voor succes. Verder hebben enkele oriënterende projecten, zoals Internationale servicenetwerken en Arbeid in 2007 geleid tot een aantal meer concrete concepten zoals Flowerport China en Work is gaming. Deze zullen in 2008 verder worden ontwikkeld.

3.2.1 Algemeen

Buurderij

Het concept

Kern is het ontwikkelen van nieuwe plattelandsbedrijven die voedselproductie combineren met andere plattelandsfuncties en waarbij burgers op actieve wijze worden betrokken. Dergelijke bedrijven moeten burgers in staat stellen om integraal verantwoordelijkheid te dragen voor economische, ecologische en sociaal-culturele waar-

den en belangen. Dit betekent fundamentele veranderingen in de verantwoordelijkheidsverdeling en de te hanteren sturingsconceptie.

Stand van zaken

In 2007 is actief meegewerkt aan de voorbereiding van enkele initiatieven voor een buurderij. Het meest concreet zijn de plannen voor een tweetal buurderijpilots in de Haarlemmermeer en op Schouwen-Duiveland. In de Haarlemmermeer zijn twee initiatieven geïdentificeerd, aangeduid als Poldertuin en Haarlemmermeer-Zuid. De Poldertuin is gesitueerd oostelijk van de A4 en gaat het centrale punt worden van een nog te ontwikkelen glastuinbouwgebied van ongeveer 300 ha. Voor het buurderijdeel is 20 ha gereserveerd. Conform één van de buurderijontwerpen zullen vanuit dit centrale deel netwerkachtige relaties tot stand komen met zowel bedrijven binnen dit nieuwe glastuinbouwgebied als met bedrijven elders in de Haarlemmermeer. Er zijn ondernemers bij betrokken vanuit de glastuinbouw maar ook een kaasmaker en een bakkerijketen. Het project Haarlemmermeer-Zuid is gelegen nabij de nieuwbouwwijk Getsewoud van Nieuw-Vennep. Initiatiefnemers zijn onder meer aan akkerbouwer, een kunstenaar en een ondernemer die deels in de fruitteelt werkzaam is en deels bij tal van andere activiteiten betrokken is. In juli jl. is een intentieovereenkomst gesloten tussen de gemeente Haarlemmermeer, de Rabobank, het Stallingsfonds Glastuinbouw Nederland (SGN), een Wooncorporatie, de Meerboeren (een nieuwe op innovatie gerichte vereniging van agrariërs uit de Haarlemmermeer) en InnovatieNetwerk. Daarnaast zijn er relaties gelegd met onderwijs- en zorginstellingen. Eveneens is een Plan van Aanpak goedgekeurd dat tot doel heeft in 2008 voor beide pilots een businesscase uit te werken. Gelet op het experimentele karakter van beide pilots zijn meerdere go/no-go momenten ingebouwd. De besluitvorming is opgedragen aan een Stuurgroep waarin voormelde financiers zitting hebben. Met betrekking tot de pilot Poldertuin zijn de condities voor realisering op het punt van grondeigendom gunstig. In de regio rond het project Haarlemmermeer-Zuid moet op basis van rijks- en provinciaal beleid de komende jaren rekening worden gehouden met veel functiewisselingen. Dat legt een extra druk op de grondmarkt. Er wordt thans gewerkt aan een voorstel om de grondpositie rond de buurderijpilot zeker te stellen. Tijdens de voorbereiding van de businesscases zal blijken of er voldoende gemeenschappelijkheid tussen partijen ontstaat en of een organiseerbaar, financierbaar en exploiteerbaar plan kan worden ontwikkeld.

Op Schouwen-Duiveland is sprake van een initiatief waarbij twee agrariërs, een woningcorporatie en een zorginstelling gaan samenwerken. Het betreft een onderneming die maximaal de mogelijkheden van landbouw en natuur op het vlak van zingeving zal uitnuttigen (kunst, cultuurhistorie, duurzaamheid). Veel overleg is gevoerd met de gemeente, met name om de medewerking op planologisch terrein te verkrijgen. Daarbij zijn ook de provincie en het Ministerie van VROM betrokken. Het gaat immers om nieuwe functiecombinaties die binnen het geldende planologisch regime, dat is gebaseerd op monofunctionaliteit, niet passen. Het overleg hierover verloopt tot nu toe positief. Formele bestemmingsplanprocedures zullen definitief uitsluitel moeten geven. Najaar 2007 heeft een workshop plaatsgevonden met recreatieondernemers uit de regio. Inmiddels is overeenstemming bereikt over een Plan van aanpak dat moet uitmonden in een businessplan. Daartoe worden in de eerste

helft van 2008 meerdere workshops gehouden die als doel hebben tot een concretisering te komen van activiteiten binnen de buurderij en die tevens moeten aangeven welk organisatiemodel (toedeling van verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden) het meest passend is. Aansluitend zal een exploitatieopzet en een investerings- en financieringsplan worden opgesteld. Het aldus tot stand gekomen businessplan dient in de loop van 2008 afgerond te zijn. Vervolgens is definitieve besluitvorming aan de orde.

Op de Doesburger Eng heeft de belangstelling voor een buurderij in de loop van 2007 vastere vorm aangenomen. Dat heeft geresulteerd in een identificatieopdracht die antwoord moet geven op de vraag of er met betrekking tot uitgangspunten en randvoorwaarden voor een buurderijontwerp sprake is van voldoende eensgezindheid bij alle betrokken partijen. Afhankelijk van de resultaten hiervan is het denkbaar dat een concrete ontwerpopdracht wordt geformuleerd.

In de Regio Deventer bestaat belangstelling voor een nieuwe meente. De uitgangspunten vertonen veel overeenkomst met het gedachtegoed rond buurderijen. Het betreft met name participatie van burgers en andere partijen bij voedselproductie en beheer van het landelijk gebied. Eind 2007 is door InnovatieNetwerk opdracht verleend voor de organisatie van een workshop die tot doel heeft te verkennen in welke mate er onder de meest betrokken partijen overeenstemming is over uitgangspunten en randvoorwaarden. Afhankelijk van de uitkomst hiervan kan worden gewerkt aan een concreet ontwerp.

InnovatieNetwerk is bij bovenstaande initiatieven nauw betrokken. Deze betrokkenheid zal worden afgebouwd zodra de businessplannen beschikbaar zijn.

Vanuit diverse regio's elders in Nederland is het afgelopen jaar belangstelling getoond voor buurderij-initiatieven. In de aanvangsfase blijft de bijdrage van InnovatieNetwerk veelal beperkt tot het verstrekken van informatie. Zodra er sprake is van een initiatief vindt een quick scan plaats op het punt van kritische condities voor planontwikkeling en realisering. In het bijzonder komt daarbij aan de orde of een te vormen coalitie voldoende stevigheid heeft en of er sprake is van voldoende gezamenlijke spirit om een patroon doorbrekend plan uit te werken. Ingeval het om initiatieven gaat waarin sprake is van betrekkelijk kleine stappen vooruit of waarbij sprake is van een onvoldoende brede coalitie vindt geen verdere ondersteuning plaats.

Ruraal Systeem

Het concept

In gebieden met belangrijke natuur- en landschapswaarden heeft de landbouw het vaak moeilijk. De wens tot verdere rationalisatie staat dan vaak op gespannen voet met het beheer van het platteland. Ondernemers ervaren dat als een spagaat: uit economisch oogpunt is opbrengstverhoging en kostenreductie noodzakelijk terwijl regelgeving op planologisch en milieuterrein dat in de weg staat. In deze context wordt gezocht naar grensverleggende oplossingen.

Stand van zaken

In 2007 is een verkenning uitgevoerd naar mogelijkheden om dit probleem op te lossen. Die verkenning heeft betrekking op systeeminnovaties in ketens waarbij de vraag centraal staat of het beheer van het platteland via marktwerking kan worden geregeld. Op de tweede plaats heeft de verkenning betrekking op mogelijkheden om tot een verrekking te komen van profijtelijke functies (woningbouw, bedrijventerreinen) en verliesgevende functies (natuurbeheer, extensieve landbouw). Een derde mogelijkheid is het meest ingrijpend. Daarbij staat de vraag centraal op welke wijze de verantwoordelijkheid voor voedselproductie en beheer van de omgeving zoveel mogelijk in de regio zelf kan worden gelegd. Daarbij komen nieuwe inzichten aan de orde zoals die de afgelopen jaren zowel in de economie (associatieve economie, institutionele economie, local economics) zijn ontwikkeld als binnen het domein van de bestuurskunde en politicologie. De uitwerking van dergelijke inzichten op handelingsniveau ontbreekt echter nog. Zowel de aard als de relevantie van de geschetste problematiek op het vlak van landbouw en platteland maken een dergelijke uitwerking niettemin interessant.

In december 2007 is een workshop georganiseerd over ontwerpprincipes, uitgangspunten en randvoorwaarden voor een regionaal ruraal systeem. In de eerste helft van 2008 zal een Plan van Aanpak worden geformuleerd dat moet uitmonden in een concreet ontwerp. De workshop bevestigde dat de belangstelling voor het spoor van regionalisering groot is en in brede kring leeft.

Bioport

Het concept

We staan aan de vooravond van de omschakeling van het fossiele tijdperk naar een tijdperk van niet-fossiele energie en grondstoffen. De Nederlandse overheid streeft ernaar dat in 2030 een flink deel van onze energie en grondstoffen uit biomassa afkomstig zijn. Aangezien een groot deel van de biomassa uit het buitenland moet worden aangevoerd, is een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandse havens, Rotterdam voorop. Aanvoer, verwerking, benutting en doorvoer van biomassa zijn daarbij belangrijke functies. Het concept Bioport betreft de omschakeling van de havens van fossiele grondstoffen naar biomassa. Om deze omslag te bereiken en op een duurzame wijze waarde te creëren is meervoudig gebruik van biomassa nodig: eerst de stoffen met hoogwaardige toepassingen eruit halen, voor farmacie, smaak- en geurstoffen, voedsel en dan de volumineuze restproducten benutten voor laagwaardige toepassingen als veevoer, vezels en energie. Dit vergt regie op clustervorming. Uiteraard moet de biomassa ook op duurzame wijze geproduceerd zijn, dat wil zeggen zonder ecologisch of economisch nadelige gevolgen.

Stand van zaken

In Januari 2007 is het rapport "Bioport – Nederland als mainport voor biomassa", door de voorzitter van InnovatieNetwerk, dr. J. Kremers, overhandigd aan de directeuren van drie zeehavens: Rotterdam, Terneuzen en Groningen. In dit rapport wordt voorgesteld om een platform op te richten, waarin de havens zitting nemen en ook bedrijven die zich met biomassa bezig houden, kunnen deelnemen. De

activiteiten van dit platform zijn veelomvattend. Het koppelt partijen die binnen een cluster passen. Van demonstratieprojecten wordt overgegaan naar concrete investeringsprojecten, waarvoor een Bioport Investment Fund moet worden opgericht. Ook de communicatie naar de politiek en naar burgers is in het rapport genoemd als rol voor het platform.

In 2007 is een start gemaakt met de inrichting van het platform. Eind 2007 is het businessplan voor Bioport verschenen onder de vlag van InnovatieNetwerk en het Rotterdam Climate Initiative. Onderdeel van het businessplan was een peiling bij 20-30 relevante bedrijven. Hieruit bleek grote interesse en steun voor Bioport. Het zoeken is naar een modus om het Bioport platform, voor de havens met hun verschillende visies, strategieën en belangen meerwaarde te laten bieden. Bioport kan aanhaken bij het recent opgerichte Rotterdam Climate Initiative (RCI), waardoor zaken in een stroomversnelling kunnen komen. In overleg met de vijf zeehavens – naast de eerder genoemde ook Amsterdam en Harlingen – is besloten om het Platform te starten met Rotterdam en het daarna geleidelijk uit te breiden.

Agrocentrum

Het concept

Het Agrocentrum is één van de meest uitdagende vormen van het door InnovatieNetwerk ontwikkelde concept Agroparken. Het gaat hier namelijk om de grootschalige clustering van varkenshouderij op een bedrijventerrein, met verbindingen naar glastuinbouw en mogelijk ook andere agrosectoren. Dit concept is onder de naam “varkensflat” het icoon geworden van de maatschappelijke weerstand tegen de bio-industrie. Realisatie van deze Agrocentra wordt door de negatieve maatschappelijke beeldvorming ernstig bemoeilijkt. De vele partijen die de afgelopen jaren met dit zeer uitdagende concept bezig zijn geweest, zijn er niet in geslaagd om realisatie dichterbij te brengen. Begin 2006 is InnovatieNetwerk gevraagd om de regie van dit proces op zich te nemen.

Stand van zaken

InnovatieNetwerk is erin geslaagd om een aantal ondernemers (varkenshouders, slachterij, glastuinderhet voortouw te laten nemen bij de ontwikkeling van het Agrocentrum. In eerste instantie is met de varkenshouders gewerkt aan het ontwikkelen van een businessmodel. Dit businessmodel heeft volgens berekeningen van het LEI een gezonde economische basis. Het ontwerp leidt tot sprongen op het gebied van dierenwelzijn (zoals geen levend transport, geen ingrepen, meer bewegingsruimte) en milieu (productie van energie en meststoffen). Dit zou zelfs kunnen leiden tot een onderscheidende positionering in de markt, zo blijkt uit een studie van Triple Value. Er is de Stichting Milieu Keur gevraagd een voorlopige toetsing uit te voeren op de nieuwe milieukeurnormen voor 2008. Het uitgewerkte concept is besproken met diverse maatschappelijke organisaties. Ook zijn contacten gelegd met potentiële investeerders (?). Op verschillende locaties zijn gesprekken met de betreffende overheden over vestiging van een Agrocentrum. Vanuit haar kennis en ervaring heeft InnovatieNetwerk de ministers van LNV en VROM van informatie voorzien om te komen tot een verantwoorde ontwikkeling van Agroparken.

In samenwerking met Transforum is gewerkt aan de oprichting van een internationaal netwerk rondom agroparken. Dit oorspronkelijke initiatief van InnovatieNetwerk wordt door verder opgepakt door Transforum. Wij hebben het hiermee voldoende verankerd.

Meer met mest

Het concept

De mestproblematiek blijft de veehouderij in Nederland achtervolgen. Kern van het probleem is dat via veevoer en kunstmest meer mineralen worden aangevoerd dan er voor de gewasgroei nodig is. Het overschot komt in grond- en oppervlaktewater terecht waar het leidt tot verstoring van het ecosysteem. Via nationale en internationale regelgeving wordt het gebruik van dierlijke mest op landbouwgrond aan banden gelegd. Het mestoverschot in de veehouderij wordt grotendeels afgezet in de akkerbouw. Dit betekent dat bij de huidige overspannen markt (meer aanbod dan vraag) de kosten van mestafzet flink oplopen. De omvang en hardnekkigheid van de mestproblematiek in de veehouderij is vergelijkbaar met de energieproblematiek in de glastuinbouw. Het is tijd om tot een fundamenteel andere benadering te komen, zoals dat gelukt is met de Kas als Energiebron. Om deze reden heeft de Nederlandse Vakbond van Varkenshouders (NVV) aan InnovatieNetwerk gevraagd om te starten met een verkenning naar de mogelijkheden van mestafzet buiten de landbouw. De omslag is kunnen we definiëren als van mest als een waardeloos afvalproduct naar mest als een waardevolle grondstof.

Stand van zaken

Één van de ideeën, namelijk de omzetting van mest, CO₂ en restwarmte naar waardevolle biomassa via algen is uitgewerkt. In 2008 zal hiervoor een pilot worden opgezet. (Zie Algenfarm). Daarnaast is in 2007 een begin gemaakt met het inventariseren van andere ideeën om mest buiten de landbouw af te zetten.

Mariene Parken

Het concept

De zee is nog sterk onderbenut als het gaat om het vervullen van menselijke behoeften. De zee beschikt niet alleen over nog onontgonnen rijkdommen, bijv. op het gebied van aquatische organismen, maar biedt ook de ruimte die op land steeds schaarser wordt, bijv. voor energiewinning. De term “Mariene Parken” staat symbool voor het streven naar meervoudig ruimtegebruik, op een duurzame wijze en met verschillende functiecombinaties. Hiermee kunnen nieuwe markten worden aangeboord. Onder deze noemer zijn de afgelopen jaren diverse activiteiten uitgevoerd, zoals de verkenning “Zee in zicht” in samenwerking met Stichting Toekomstbeeld der Techniek, en het rapport Mariene Parken die een aantal innovatieve ideeën hebben opgeleverd.

Stand van zaken

In 2006 is besloten om in het kader van “Mariene Parken” een aantal opties voor de middellange termijn te verkennen. Daarbij wordt indringend gekeken naar de mogelijkheden om aan te haken bij de

ontwikkeling van windmolenparken op zee en het hergebruik van olie- en gasplatforms bij uitgeputte velden. Via gesprekken en een ontwerpatelier, waarin bedrijven, NGO's, overheden en kennisinstellingen deelnamen zijn we tot enkele meer haalbare ontwerpen gekomen. Het rapport wordt in 2008 gepubliceerd. De ontwikkelingsrichting sluit goed aan bij het concept "Zeelandbouw", dat is beschreven in het rapport "Schone Lei" uit 2006. De belangrijkste resultaten zijn gepresenteerd op een workshop over Aquacultuur op zee, die op 15 juni 2007 werd georganiseerd door LNV en waarvoor InnovatieNetwerk de aftrap gaf. In de zaal zaten meer dan 100 deelnemers, met een flink aantal ondernemers. Visserijnieuws kopte "Prachtige ideeën, maar de praktijk is weerbarstig". Dat geeft goed de opgave weer waar we de komende jaren voor staan: een aantal van de ideeën ook daadwerkelijk te gaan realiseren.

Eén van de opties is de benutting van olie- en gasplatforms voor de kweek van vissen, mosselen, algen en wieren, waarbij energie wordt gewonnen via wind en golven. Een offshore bedrijf heeft aangeboden om een platform bij een leeg gasveld ter beschikking te stellen voor experimenten met dit systeem, dat ook bruikbaar is voor nog functionerende platforms. In 2007 is gewerkt aan de vorming van een consortium dat de plannen voor aquatische biomassa-productie op en rond platforms verder zal uitwerken. Een tweede optie, waarbij bedrijven zijn betrokken, is het plan voor een energie-eiland dat door KEMA is uitgewerkt in opdracht van de energiebedrijven. Dit behelst de bouw van een ringdijk voor de kust van Zeeland met een omvang van 10 bij 6 kilometer en een diepte van 30-40 meter, waardoor een valmeer ontstaat voor de opvang van onbalans in de energieproductie van windparken. In 2007 is InnovatieNetwerk gestart met een haalbaarheidsonderzoek naar de mogelijkheden van aquatische biomassa-productie in het zoute valmeer.

Tenslotte komt ook de teelt van algen, wieren en mosselen in combinatie met windmolenparken als een perspectievolle optie naar voren. Dit zal in 2008 verder worden uitgewerkt.

Algenfarm

Het concept

Algen vormen het grootste bestanddeel van de biomassa in meren, rivieren en oceanen en zijn een rijke bron van macronutriënten, proteïnen, koolhydraten, (essentiële) vetzuren, vitaminen, pigmenten en andere interessante chemicaliën. Er zijn toepassingen mogelijk op het gebied van energie, veevoer, gezonde voeding door omega-3 vetzuren en immunostimulerende werking, smaakverbetering, vervanging van vleeseiwit door plantaardig eiwit, cosmetica en geneesmiddelen, waterzuivering en last but not least de herbenutting van afvalstromen (mest, CO₂, warmte). Deze perspectieven worden al jaren onderkend, maar het is op dit veelbelovende terrein nog niet tot een doorbraak gekomen.

De algenfarm is de rendabele, duurzame grootschalige productie van algen op basis van CO₂, mest en restwarmte voor toepassingen in energie, veevoer, bulkchemie. De opgave is om uit de talrijke kleinschalige en versnipperde ideeën tot praktijkrijpe systemen te komen die economisch en ecologisch van nationale betekenis zijn.

Stand van zaken

In 2007 is gestart met het uitwerken van de businesscase voor de algenfarm. Daarbij worden 3 toepassingsgebieden onderscheiden, op

basis van stedelijke, industriële en landbouwkundige afvalstromen. Hieruit zal blijken op welke gebieden de technisch-economische perspectieven het grootst zijn en welke partijen in deze business willen stappen. Het resultaat van dit project moet zijn: één of meer consortia van partijen die afvalstromen via algen gaan omzetten in waardevolle producten.

Waterleverende landbouw

Het concept

Zoet water zal deze eeuw één van de schaarse hulpbronnen blijken. De onafwendbaar lijkende klimaatsveranderingen veroorzaken zeespiegelstijgingen en tijdelijke, maar niet minder nijpende neerslagtekorten en –overschotten. Er lijkt na zoveel eeuwen van succesvol overleven in de delta toch een systeemfout te schuilen in ons laaggelegen land. Een omslag in het omgaan met water en ruimte is gewenst.

Voor de agrarische sector, grondgebruiker van meer dan 60% van Nederland en grootgebruiker van zoetwater, ligt hierin een enorme uitdaging besloten: kan zij zich ontwikkelen tot een 100%-zelfvoorzieningsgraad op het vlak van water? Of nog sterker gesteld: kan zij op termijn zelfs een duurzame leverancier van (schoon) zoet water worden?

Om deze uitdaging aan te gaan is een grensverleggend, vernieuwend concept nodig waarmee water en agrarische productie elkaar in een nieuw ruimtebeslag kunnen vinden. En waar anders dan in Nederland ligt het voor de hand een dergelijk nieuw concept te ontwikkelen?

Stand van zaken

Het project startte met een creatieve brainstorm in een select, maar breed gezelschap, waaraan – naast de genoemde auteurs van het essay – innovatoren deelnamen uit de wereld van water (Alfred van Hall), landschapsarchitectuur (Riek Bakker), energie (Co Van Liere), wetenschap (Herman Eysackers), economie (Geert Boosten) e.a. Daarna zijn sleutelfiguren geïnterviewd als directeur Gulpener Bierbrouwerij, directeur Vastgoed Fortis, Heijkoop (LTO), directeur Waterleidingmaatschappij Drenthe, en is het onderwerp vanuit de literatuur verdiept. Op basis hiervan is in 2007 een prikkelend, innoverend en enthousiasmerend concept voor een essay opgesteld met Van Hall en Bakker als co-auteurs over het grensverleggend concept van ‘landbouw-met-water-bedrijven’. Het is voorbereid door Aequator Groene Ruimte en is aangeboden aan een tijdschrift.

In een Innovatie atelier bleek enthousiasme te bestaan voor het idee bij de aanwezige voorlopers uit de diverse werkvelden. Ook zijn daarin ideeën nader uitgewerkt voor nadere concretisering.

Op basis hiervan is deze verkennende fase afgerond en een plan van aanpak besproken voor een vervolg dat zich richt op ontwerp en uitvoering van één of meer pilots.

Zilte Poldereconomie

Het concept

Verzilting neemt in laag Nederland toe. Aan de kust en in de (diepe) polders. Buitendijks weten we zilt meer of minder goed te benutten. Binnendijks houden we verzilting tegen, behalve op die plaatsen waar

zilde natuurontwikkeling wordt voorzien. Mede daarom wordt verzilting gezien als een grote maatschappelijke en economische schadepest. In dit project draaien we dat om. We gaan toe naar een nieuwe economie, een nieuwe samenleving, gebaseerd op zout water: nieuwe concepten voor de zoute economie in de polder. Het legt de basis voor een onweerstaanbaar aanbod aan de buitenwereld voor een duurzame economie in verziltende polders. Welke transitie is daarvoor nodig? Dit zal gebeuren op basis van concrete praktijkvoorbeelden en in samenwerking met belanghebbenden uit het veld. Ook worden benodigde financiële incentives ontwikkeld.

Daarbij kijken we ook naar kansen voor Nederland in het mondiale economische krachtenveld. Kunnen wij ons positioneren als een land dat veiligheid en duurzaam waterbeheer combineert met een economie die ook gebaseerd is op zout water, als nieuwe economische sector? Wat zijn de gevolgen voor waterbeheer, ruimtelijke ordening en natuurbescherming c.q. beheer?

Stand van zaken

Het project is in de zomer van 2007 gestart met een opdracht aan Triple EE voor het ontwikkelen van een aantrekkelijke economie voor een verziltende polder.

Naast het verzamelen van gegevens door literatuuronderzoek met internationale oriëntatie en gesprekken met belanghebbenden zijn twee mogelijke pilots geselecteerd: de verstedelijkte Haarlemmermeer en de landelijke Wieringermeer.

De eerste uitkomsten hiervan zijn besproken. Er komt een sterker accent op financiële en ruimtelijke arrangementen voor de realisering van een zilte economie. Ook zal aandacht komen voor de kosten en baten op bovenregionaal niveau.

Zilte ProefTuin

Het concept

Klimaatverandering en zeespiegelrijzing zullen niet alleen een hogere druk uitoefenen op de veiligheid van de Nederlandse kust en rond de rivieren, maar zullen op veel plaatsen onvermijdelijk leiden tot een toenemende verzilting. Er is een transitie nodig van het huidige vechten tegen verzilting naar meegaan met en het benutten van de kansen die door de verzilting ontstaan. Belangrijke speler hierbij is de landbouw. De zoetwatervoorziening voor deze sector zal op veel plaatsen fysiek, financieel en maatschappelijk zijn grenzen bereiken.

Verzilting kán ook perspectieven bieden. De verzilte gebieden kunnen worden benut voor diverse functies.

De Zilte ProefTuin is een hiervoor ontwikkeld concept. Het is de uitwerking van een duurzame ontwikkelingsstrategie gebaseerd op een balans tussen landschap, water en economie. De Zilte Proeftuin is een regionale ontwikkeling op basis van de perspectieven van opkwellend of instromend zout water. De productie van zilte gewassen boort nieuwe markten aan, het landschap creëert nieuwe vormen van recreatie. Het is ook letterlijk een proeftuin. Het maakt de verbanden tussen (zilt) water, productie, voedsel en landschap zichtbaar, voelbaar, proefbaar en genietbaar. Op een duurzame, innovatieve wijze wordt er geëxperimenteerd met de teelt van zilte gewassen (tuin) en wordt de afname (proef) van zilte gewassen gecommuniceerd aan een breed pu-

bliek (particulieren, bedrijven en overheden), onder andere door een restaurant op locatie. De Zilte Proeftuin is daarmee een platform voor anders denken over een duurzame ontwikkeling van zilte gebieden, gericht op ondernemers en publiek.

Succesvolle uitvoering is een promotie om het concept op meer plaatsen te realiseren. Daarbij kan de focus verschillend zijn, naar gelang de mogelijkheden en kenmerken van de locatie en de wensen en behoeften in de regio.

Tevens is verkend waar de mogelijkheden liggen voor de realisatie van een Zilte ProefTuin, Dit leidt tot een kanskaart op basis van verzilting, gastronomie, recreatie, partijen en organisatie.

Stand van zaken

Het eindrapport is voorbereid waarin een uitgewerkt concept wordt geschetst van de Zilte ProefTuin, met voorbeeld en collage, een reeks inspirerende typologieën, waarin de waaier aan mogelijkheden en locaties wordt getoond en een serie kanskaarten met potenties voor een Zilte ProefTuin.

Daarnaast is concreet de haalbaarheid van het concept beproefd op diverse locaties.

Op de Maasvlakte is een ontwerp opgesteld voor een Zilte ProefTuin, onder de naam Hortus Aquarius. Deze wordt verder ontwikkeld en gerealiseerd.

Tevens zijn eerste contacten gelegd voor een mogelijke realisering in het gebied Waterdunen in West Zeeuws Vlaanderen.

Een haalbaarheidsonderzoek op Texel heeft geleid tot een negatief advies, vanwege een te grote onzekerheid in de continuïteit van de levering van zilte producten.

Daarnaast is het concept gebruikt voor een afgeleide culturele uitingsvorm (Zouttuin), als bijdrage aan een lokale ontwikkeling van de Vlaardinger Krabbepas.

Mede gekoppeld aan Zilte proeftuin is gekeken naar markttrends en de koppeling met natuurontwikkeling. De rapporten Het Zout en de pap en Zilt verweven zijn, vergezeld van een flyer, afgerond en gepubliceerd. Ze zijn gepresenteerd en besproken in een sessie met bestuurders uit laag Nederland (dijkgraven, gedeputeerden, directeurs LNV, LTO e.a.). Het is de eerste keer dat bestuurders in deze samenstelling over het onderwerp verzilting hebben gesproken. Daaruit bleek dat verzilting in toenemende mate een issue wordt. Waterschappen kunnen op termijn niet meer overal de bestrijding van de verzilting voortzetten. Zilte landbouw biedt dan potenties voor een zilte economie.

Omdat dit een traject vereist van wat langere duur, is het zaak daar nu mee te starten. Er is ook een ander ruimtelijk perspectief voor nodig. De publicaties hebben geleid tot tal van artikelen en interviews in uiteenlopende dag- en vakbladen.

InnoFisk

Het concept

Vanaf de 70-er jaren neemt de teelt van vis, schaaldieren en kreeftachtigen toe, maar daarmee ook het aantal bezwaren ten aanzien van deze vormen van teelt. Er wordt melding gemaakt van ernstige milieuverontreiniging, van overmatig hulpstoffengebruik, uitbraken van ziekten

en van aantasting van de biodiversiteit en natuurlijke biotopen. Tevens wordt gewaarschuwd voor het invoeren van genetisch gemodificeerde zalm. Daarnaast neemt de vraag naar vismeel en visolie voor gebruik in de visvoeders steeds verder toe, hetgeen een toenemende belasting inhoudt van natuurlijke vispopulaties. De gesignaleerde problemen, maar ook de tegenvallende kwaliteit van de producten en hun prijsontwikkeling vormen een aanleiding om naar alternatieven van de huidige visteelttechnieken om te zien.

Het concept InnoFisk is oorspronkelijk gelanceerd vanuit het idee om visteelt te bedrijven aan boord van een op zijn plaats gefixeerd gesloten systeem (een niet varend schip of een drijvende container of bak). Centraal in het concept staat echter een aantal belangrijke uitgangspunten die moeten leiden tot sprongen voorwaarts op het vlak van dierenwelzijn, duurzaamheid, biodiversiteit en kwaliteit. Een ander belangrijk uitgangspunt van het concept is dat niet aan landgebonden activiteiten (zoals visteelt) niet op het land worden uitgevoerd.

Stand van zaken

In de praktijk is ondertussen gebleken dat visteelt aan boord van een schip technisch en blijkbaar ook economisch gezien haalbaar is. In Turkije worden momenteel schepen met behulp van Nederlandse technologie omgebouwd tot schepen waarin vis kan worden geteeld. Hier worden echter nog niet de beoogde duurzaamheidssprongen bereikt. In samenwerking met de Stichting Courage is een model ontwikkeld waarmee biogas kan worden gebruikt als bron voor Susteïne (duurzaam geproduceerde Single Cell Protein als alternatief voor viseiwit). Dit oorspronkelijk uit InnoFisk voortkomende idee kan een bredere betekenis hebben, o.a. in de veehouderij.

- Europese samenwerking

Er zijn Europese netwerken ontsloten met behulp waarvan de ambitie van het InnoFisk concept kan worden gerealiseerd, zoals EUREKA, COST en de European Science Foundation (ESF). Als postbus fungeert de Stichting InnoFisk (InnoFisk Foundation).

Binnen Nederland is SenterNovem geïnteresseerd om initiatieven van bedrijven op het terrein van aquacultuur binnen het kader van de InnoFisk doelstellingen te ondersteunen. Er hebben zich al meer dan 20 bedrijven aangemeld die hiervan gebruik willen maken.

Ook met LNV is frequent overleg die mogelijk tot een PPS constructie gaat leiden.

Samen met COST heeft EUREKA een eerste "Twin Event" in Griekenland georganiseerd. De oorspronkelijke opzet om wetenschap en industrie te koppelen - om zo innovatieproblemen aan industriekant op te lossen - is tijdens dit tweedaags evenement uitstekend geslaagd.

Het European Aquaculture Technology Platform (EATP) heeft aangegeven zich bij het InnoFisk initiatief te willen aansluiten. Ook vanuit de European Fisheries and Aquaculture Organisation (EFARO) is hierin interesse.

De Gemeente Enkhuizen heeft zich bereid getoond -ook al in Patras- de volgende Twin Event in het Zuiderzee Museum te hosten.

- Pilot

De haalbaarheidsstudie van de InnoFisk-Pilot Volendam is verschenen. De aanbevelingen van de studie zijn uitgebreid met diverse partijen in Volendam en met Jaap Bond van Gedeputeerde Staten van

Noord-Holland besproken. Als resultaat van de studie is er een begin gemaakt met het opstellen van een operationeel plan voor realisatie van de pilot in Volendam. De schaalgrootte die nodig is voor een economisch haalbare productie van paling op schepen lijkt een essentieel struikelblok te vormen, vooral omdat de investeringen daarvoor te hoog zijn. Een mogelijke oplossingsrichting kan de koppeling zijn met een plan waarin ook de opkweek van glasaal wordt opgenomen. Daarvoor wordt momenteel een geschikt netwerk opgebouwd.

Last van Sturing/Via Via

Het concept

De kern van het concept is een verschuiving van overheidssturing naar maatschappelijke sturing. Een omdraaiing in denken, waarbij een probleem niet wordt gedefinieerd als een overheidsverantwoordelijkheid, maar als een verantwoordelijkheid van de samenleving. De basisgedachte hierachter is, dat dit leidt tot effectievere veranderingsmechanismen in de samenleving, beperking van de bureaucratie en een versterking van de verantwoordelijkheid van de samenleving zelf. De overheid heeft dan niet tot taak alles te reguleren, maar moet ervoor zorgdragen, dat er zodanige arrangementen (met checks en balances) in werking zijn, dat die samenleving ook haar verantwoordelijkheid kan nemen. De ultieme uitwerking van het adagium van voormalig Minister Veerman ‘van zorgen voor naar zorgen dat’.

Stand van zaken

In 2005 verscheen het rapport “De Last van Sturing”, waarin een concept voor maatschappelijke sturing was uitgewerkt m.n. gericht op een structurele verlaging van de administratieve lastendruk. Het concept is weliswaar inspirerend, maar nog tamelijk academisch van karakter. In 2007 is hieraan een meer concreet vervolg gegeven. Er is, mede in overleg met LNV, een opdracht verstrekt aan de hoogleraren Frissen en van Twist om een uitwerking te maken rondom het thema Dierenwelzijn. De eerste denklijnen zijn getoetst in een workshop met bedrijfsleven, dierenbescherming, onderzoek en overheid. Eind 2006 verscheen het rapport “Via Via..... Naar maatschappelijke sturing voor het welzijn van kippen en varkens”. In 2007 is bekeken of deze sturingsopvatting meegenomen zou kunnen worden in het kader van de nota over Dierenwelzijn van de Minister van LNV. Hiertoe werd o.a. een (matig bezocht) Mansholtdebat georganiseerd. Dat bleek op dat moment niet haalbaar. Een nog onvoldoende opgelost probleem blijft de wijze waarop via maatschappelijke sturing een sector die ruim 70% van zijn productie exporteert kan worden aangezet tot sprongen in diervriendelijk handelen. Een vooral op Nederlandse consumenten gericht aanpak biedt hiertoe vermoedelijk onvoldoende soelaas.

Grasol

Het concept

In het huidige natuurbeheer zijn er twee grote reststromen:

1. maaisel van natuurgras (dit komt voort uit het verschrallingsbeheer van natuurgebieden) en
2. kragge (of drijftillen: dat zijn drijvende pakketten dode plantenresten die bij vervingprocessen moeten worden verwijderd).

Beide zijn lastig af te voeren, maar ook lastig te verwerken en af te zetten.

Samen met Staatsbosbeheer, NIB Capital en de Biomass Technology Group heeft InnovatieNetwerk een oriëntatie uitgevoerd naar een economisch renderende weg om natuurgras en drijftillen te verwerken. Het omzetten van dit materiaal in pyrolyse-olie lijkt de meest kansrijke manier om duurzaam met dit materiaal om te gaan. Deze olie, die als werknaam Grisol heeft meegekregen, kan onder meer worden gebruikt in elektriciteitscentrales voor de productie van stroom, maar is ook bruikbaar als een duurzaam geproduceerde “groene grondstof”. Dit concept is erop gericht om reststromen van Staatsbosbeheer via het pyrolyse-proces te benutten om een probleem (organische reststromen uit het natuurbeheer) om te zetten in een renderende markt.

Stand van zaken

Eind 2007 heeft InnovatieNetwerk het Grisol-project afgerond. Het project heeft nog niet geresulteerd in een demonstratiefabriek, maar wél bijgedragen aan de ideeënvorming en strategische keuzes over rendabele productie van bio-energie bij Staatsbosbeheer en andere participanten. Omdat pyrolyse nog geen bewezen technologie is en een hoog technologisch risico kent met veel kans op storingen, zijn er nog geen marktpartijen bereid gevonden om hierin te investeren. Staatsbosbeheer is met diverse technologieaanbieders in gesprek over een vervolg. InnovatieNetwerk blijft op de achtergrond beschikbaar als klankbord en adviseur. De stand van zaken wordt uitgebreid beschreven in een “conceptwijzer” die begin 2008 wordt uitgebracht.

3.2.2

Subthema Duurzame Glastuinbouw

Dit subthema voert InnovatieNetwerk uit met SIGN, de Stichting Innovatie Glastuinbouw Nederland, met cofinanciering van het Productschap Tuinbouw. Deze samenwerking is aangegaan voor de periode 2006-2008.

De rol van InnovatieNetwerk en SIGN is grensverleggende concepten te ontwikkelen en naar de praktijk te brengen. Zodra de praktijk het overneemt ontstaat ruimte om te zoeken naar nieuwe innovatiekansen. De onderstaande agenda is geen dwangbuis maar geeft de richting aan. Een grensverleggend idee buiten deze agenda is dan ook niet bij voorbaat uitgesloten.

In overleg met het bestuur van SIGN zijn de volgende speerpunten vastgesteld:

Speerpunt 1: Ruimtelijke kwaliteit: Parels in het landschap

Gewenste omslag: de maatschappij ervaart de glastuinbouw als een positief beeld in het landschap.

Speerpunten 2: Energie: Nieuwe nutsbedrijven

Gewenste omslag: de glastuinbouw levert netto meer warmte, koude en elektra dan de sector afneemt van het net en is een alternatief voor de traditionele nutsbedrijven.

Speerpunt 3: Arbeid: Work is gaming

Gewenste omslag: in 2030 prefereren veel medewerkers werk in de tuinbouw boven een kantoorbaan.

Speerpunt 4: Internationale logistiek: Dichtbij en duurzaam

Gewenste omslagen: lokaal produceren voor lokale markten, duurzaam transport, integrale keteninformatiesystemen.

Speerpunt 5: Nieuwe functies

Gewenste omslag: de sector levert niet alleen bloemen en planten, maar ook andere diensten en producten.

Speerpunt 6: Innovaties stimuleren: Intuïtief innoveren

Gewenste omslagen: niet alleen koplopers innoveren, maar de hele sector, een transparant financieringsstelsel stimuleert innovaties, ICT ontsluit een dynamisch, intuïtief kennissysteem.

Navolgende tabel geeft de relatie tussen de speerpunten en de concepten weer. Op het gebied van logistiek moeten we nog nieuwe concepten ontwikkelen.

Concepten \ Speerpunten	Ruimtelijke kwaliteit	Nieuwe Nuts	Arbeid	Internationale logistiek	Nieuwe Functies	Innovaties stimuleren
Nieuwe Nuts		X			X	
Bouwen met groen en glas	X	X			X	
Westland in zee	X				X	X
Glastuinbouw en Ruimtelijke kwaliteit	X	X				
Algen en visteelt		X			X	
Fotonenboer		X			X	
Flowerport China				X		X
Work is gaming			X			
Tuinbouwcluser Innovatiefonds						X

Nieuwe Nuts/Zonneterp/Kas als Energiebron

Het concept

Hoe buigen we de bestaande niet duurzame nutssystemen om naar een duurzame infrastructuur? Door lokale aanbieders en lokale afnemers met elkaar te verbinden zijn duurzame en goedkopere oplossingen voorhanden voor afvalverwerking, warmte, koude, elektra, waterzuivering en drinkwater.

De glastuinbouw als netto leverancier van warmte aan de omgeving in plaats van 10% van al het Nederlandse aardgas te verstoken is een majeure transitie. Maar ook op plekken waar geen glastuinbouw staat, zijn Nieuwe Nuts mogelijk op mesoschaal niveau: op wijkniveau oplopend tot een gebied van 60 hectare.

Stand van zaken en betrokken partijen

Het Productschap Tuinbouw en het ministerie van LNV hebben een programma opgezet onder de naam Kas als Energiebron. InnovatieNetwerk/SIGN publiceerden in 2007 een overzicht van leveranciers van energieproducerende kassen en de juridische mogelijkheden voor

gemeenten om projectontwikkelaars te stimuleren met duurzame warmte uit kassen aan de slag te gaan. Een aantal projectontwikkelaars is benaderd om beleid te ontwikkelen om duurzamere infrastructuur te realiseren (Rabo Vastgoed, Bouwfonds, AM Wonen, Panagro, Kondor Wessels, Volker Wessels Vastgoed, Amvest, Vestia/Ceres).

In 2007 is een raamcontract tot stand gekomen tussen Volker Wessels en de belangenbehartigers van de glastuinbouw, te weten ZLTO, LLTB en LTO Noord Glaskracht. Op verschillende plaatsen (Waddinxveen, Zuidplaspolder, Pijnacker, Obdam) zijn initiatieven gestart om aan woningen te gaan leveren.

De problematiek is met name van organisatorische en procestechnische aard. Europese aanbestedingsregels en de verschuiving van rollen maken dit een transitieproces pur sang. Met name op organisatorisch gebied is het gewenst dat een onafhankelijke partij namens de toekomstige bewoners kan gaan optreden.

In een tweetal gevallen zijn voorbeelduitwerkingen gemaakt (Waddinxveen en Zevenhuizen) voor de combinatie van kassen, woningen en andere bedrijvigheid, waarbij het uitgangspunt is de kassen de warmte te laten leveren.

Westland in zee

Het concept

Het Westland heeft een zwakke kust en door herstructurering en woningbouw verdwijnen er honderden hectares glastuinbouw. De kust is heeft jarenlang als harde grens gefungeerd, maar de laatste jaren is de belangstelling voor zeewaartse uitbreiding weer toegenomen.

De kern van Westland in zee is: schep meer ruimte voor duurzame aquacultuur en glastuinbouw in de belangrijkste glastuinbouwprovincie door zeewaarts uit te breiden en een aantrekkelijk landschap met veel natuur en recreatie vorm te geven. Een unieke combinatie van functies.

Stand van zaken en betrokken partijen

In 2007 zijn drie strategische ruimtelijke opties door Haskoning uitgewerkt, waaronder een lagune voor de kust of alleen uitbreiding direct grenzend aan de huidige kust. Met LTO Noord Glaskracht, de Zuid Hollandse Milieufederatie en de provincie is een eerste rapport opgesteld. Geconstateerd is dat natuur en recreatie de drijvende krachten dienen te zijn, maar glastuinbouw kan wel natuur en milieu dienen door de bijzonder schone productie en de groeiende vraag naar vis en schelpdieren, die door de natuur niet meer kan worden opgebracht. Het gebied kan tevens extra natuur stimuleren door bedreigde diersoorten in een jong stadium op te kweken en voor een groot deel weer uit te zetten.

Algen- en visteelt in combinatie met de glastuinbouw

Het concept

De zee als duurzame bron voor vis heeft ruimschoots de grenzen bereikt. Er is wereldwijd echter een groeiende vraag naar duurzame vis- en schelpdieren. De glastuinbouw heeft veel ervaring met bevloeiingssystemen en teelttechniek en kan bijvoorbeeld overtollige warmte benutten voor de aquacultuur. Door afvalwater uit de tuinbouw te

benutten, is het mogelijk algen te kweken die als grondstof dienen voor schelpdieren of bepaalde vissoorten. Uiterst belangrijk is om de afhankelijkheid van vismeel in de aquacultuur te doorbreken, omdat de productie ervan weinig duurzaam plaatsvindt.

De te bereiken omslag is van het jagen/verzamelen naar duurzame zeebouw.

Stand van zaken en betrokken partijen

In 2007 heeft de Happy Shrimp Farm, samen met o.a. InnovatieNetwerk, op de Rotterdamse Maasvlakte een studie gedaan naar de combinatie van verschillende planten en garnalen. Een nieuw bedrijf is opgezet, Blue & Green, dat zeegroenten kweekt boven de garnalenteelt: een unicum voor Europa. Naast Glibert & Bas BV van de Happy Shrimp is ook Rob Baan van Koppert Cress hierbij betrokken. Een Conceptwijzer is inmiddels gepubliceerd.

Verder is in 2007 een onderzoek gestart in samenwerking met stichting H₂O Organic, Phytocare en kwekerij De Bruijn naar de teelt van algen op afvalwater uit de glastuinbouw met als doel op het deels zoute water oesters te gaan kweken. Als het haalbaarheidsonderzoek gunstig uitpakt, kan in 2008 een pilotbedrijf aan de slag gaan.

Flowerport China

Het concept

Lokaal produceren voor lokale markten: hoe kunnen we Nederlandse tuinbouwbedrijven een goede uitgangspositie geven op ver weg gelegen internationale markten? Drie systeemwijzigingen karakteriseren Flowerport China:

- van individueel naar collectief ondernemen;
- van produceren in Nederland en vervolgens exporteren naar lokaal produceren voor lokale markten;
- verduurzaming van de tuinbouw in het Verre Oosten.

Stand van zaken en betrokken partijen

In opdracht van InnovatieNetwerk is een verkenning uitgevoerd naar mogelijkheden en beperkingen. Op de eerste voorlichtingsavond zijn 50 personen van een veertigtal bedrijven afgekomen. Voor 2008 is een studiereis georganiseerd; Chinese partners hebben reeds gebieden geselecteerd waar Nederlandse bedrijven kunnen aansluiten op bestaande Chinese Greenports.

Work is gaming

Het concept

Nederland wordt steeds meer een kennis- en een diensteneconomie. We investeren daar als samenleving zwaar in en desnoods halen we talent uit het buitenland. Waar we weinig over horen is wat hiervan de gevolgen kunnen zijn voor de laagopgeleiden in onze samenleving. Bestaat het risico dat het grotendeels verdwijnen van productiewerk uit Nederland zal leiden tot een grote groep van kanslozen in onze samenleving? In Amerika is deze ontwikkeling al zichtbaar, vooral in de zwarte gemeenschap, waar de werkloosheid is opgelopen tot zo'n 30%. De landbouw is één van de weinige productiesectoren die we hier nog hebben. En economisch succesvol ook. Deze sector kan dus ook van-

uit perspectief van werkgelegenheid een belangrijke maatschappelijk rol vervullen in de toekomst. De uitdaging is dan ook om het werken in de land- en tuinbouw aantrekkelijk te maken voor relatief laag opgeleide mensen. Zó aantrekkelijk dat mensen het prachtig gaan vinden om in deze sector te werken. En tegelijk biedt dat een basis voor de tuinbouw voor het aantrekken van voldoende personeel. De opgave binnen dit concept is om de spelelementen uit de virtuele wereld te combineren met werkelijkheid van de arbeid in de glastuinbouw, zodat de tuinbouw als een aantrekkelijke sector bekend staat en meer jongeren kiezen voor het werken in de glastuinbouw.

Stand van zaken en betrokken partijen

Er is in samenwerking met SIGN een verkenning uitgevoerd naar het werk van de toekomst in de glastuinbouw. De verkenning heeft een aantal prille ideeën opgeleverd. De jongeren van nu verkeren deels in een andere wereld dan de generatie boven de 40. Het gaat daarbij niet alleen om het tastbare, maar ook om het virtuele. De uitdaging is om die belevingswereld van jongeren te koppelen aan het werken in de tuinbouw. Kun je het werken in een kas verbinden met de virtuele gamewereld waar jongeren zo actief in zijn? Het Bestuur van SIGN heeft een project goedgekeurd waarin we vijf partijen vragen om een uitwerking te geven aan het idee "Work is gaming". Op de Challenge Work is Gaming hebben zich 11 gamebedrijven gemeld, waaronder de meest toonaangevende in Nederland. In 2008 zullen vijf geselecteerde bedrijven hun ideeën verder uitwerken, waarna drie partijen de kans krijgen deze ook in de praktijk te brengen. Deze vijf partijen zijn Ranj, AB Noord-Holland, Ijsfontein, Paladin Studios en Ronimo Games. TNO Defensie heeft een begeleidende rol.

Tuinbouwcluster Innovatiefonds

Het concept

Overheden proberen vaak met subsidies innovaties te stimuleren. Soms zijn subsidies echter niet het juiste instrument, maar biedt risicodragend kapitaal of een garantievermogen een betere prikkel. De opgave bij het Tuinbouwinnovatiefonds is om innovaties te stimuleren met het juiste financieringskader, in casu risicodragend kapitaal.

Stand van zaken en betrokken partijen

In 2007 is de Engineeringregeling van start gegaan, die is ontwikkeld door Groeiservice, SIGN en InnovatieNetwerk en formeel onder de verantwoordelijkheid van het Productschap Tuinbouw zal vallen. Naar verwachting zal het Technologiefonds Tuinbouw de uitvoering aan Groeiservice uitbesteden. Een Venture Capital fonds voor de sector is nog niet van de grond gekomen. Betrokken partners zijn Groeiservice, Rabobank, Productschap Tuinbouw.

3.2.3

Subthema Rundveehouderij 2025

Dit thema wordt uitgevoerd door InnovatieNetwerk in samenwerking met Courage, de vernieuwingsorganisatie voor de melkveehouderij, gefinancierd door LTO en NZO. Deze samenwerking is aangegaan

voor de periode 2004-2006. In 2006 heeft een evaluatie plaatsgevonden. De conclusie was dat de afgelopen jaren door het samenwerkingsverband een veelheid aan concepten is geagendeerd, verkend en ontwikkeld. Besloten is om de samenwerking voort te zetten voor een nieuwe periode van 3 jaar (2007-2009), waarbij gefocust zal worden op de implementatie van de meest perspectiefrijke concepten. De innovatieagenda voor de komende jaren bestaat uit 4 thema's. Dit zijn:

1. Energieleverende melkveehouderij
2. Weerbaar vee
3. Veehouderij zonder soja
4. Omgevingsmelker

Thema 1: Energieleverende melkveehouderij

Klimaatneutrale zuivelketen

Het concept

Recente EU-studies geven aan dat de zuivelketen voor een forse opgave staat om haar bijdrage aan de klimaatproblematiek te reduceren. Een verkennende studie van Courage/InnovatieNetwerk geeft aan dat productie en benutting van vernieuwbare energie daar een grote bijdrage aan kan leveren. Transformatie naar een klimaatneutrale zuivelketen is geen utopie.

Een fysieke koppeling van energieproductie en energieverbruik in de zuivelketen is echter een logistieke onmogelijkheid. Het zou enorme transporten van mest en digestaat vergen. De oplossing ligt voor de hand: breng het biogas naar de melkfabriek en gebruik daarvoor het unieke, fijnmazige Nederlandse aardgasnet. Langs deze weg koppel je, via een 'groene stroom model', decentrale energieproductie efficiënt aan centrale energiebenutting. Zo ontstaat niet alleen een groene zuivelsector maar tevens een vernieuwing van de relatie tussen de melkveehouder en 'zijn' coöperatieve zuivelindustrie. Die laatste brengt dan niet alleen zijn melk tot waarde, maar ook zijn duurzame energie. De voordelen zijn evident: je houdt de toegevoegde waarde binnen de eigen kolom en creëert een drastische 'vergroening' van de sector. Daarmee versterkt de sector haar maatschappelijke positie, haar economische toegevoegde waarde en het imago van haar consumentenproducten.

In dit concept geeft de coöperatieve zuivelindustrie een krachtige impuls aan de productie en benutting van duurzame energie in de melkveehouderij.

Stand van zaken

In 2007 zijn twee verkennende studies verricht door adviesbureau KWA. Die zijn besproken in een expertmeeting met deskundigen uit de zuivelsector en van SenterNovem en vervolgens gebundeld in de samenvattende publicatie 'Naar een energieneutrale zuivelketen'. Samen met de NZO, individuele zuivelondernemingen, groepen melkveehouders en Senter Novem worden drie pilotprojecten voorbereid waarbij melkveehouders biogas leveren aan 'hun' zuivelcoöperatie. Het ontwikkelen van een businessmodel en het in kaart brengen van de commerciële, institutionele, technische en planologische haken en ogen zijn hierbij de aandachtspunten. Bij het ontwikkelen van de pilots wordt aansluiting gezocht bij bestaande in voorbereiding zijnde initiatieven van ondernemers in de primaire sector.

Er zijn pilots in voorbereiding in Noord Holland (met CONO kaas-makers), in Friesland (met Friesland Foods) en Noord Brabant (met Campina).

De pilots worden voorbereid in nauw overleg met de NZO. De communicatie wordt afgestemd op de presentatie van een in voorbereiding zijnde sectorvisie over de reductie van de bijdrage van de melkveehouderij aan het klimaatprobleem.

De sectorvisie en de pilotprojecten worden voorjaar 2008 gepresenteerd.

Fotonenboer

Het concept

Een nieuw idee dat Courage samen met SIGN en InnovatieNetwerk uitwerkt heet 'Fotonenboer'. Een agrarische ondernemer oogst in feite fotonen. Dat is de oorsprong van de agrosector als energieleverancier. Die fotonen kunnen uiteindelijk in allerlei vormen als elektriciteit tot waarde worden gebracht (biogas, zonne-energie, windenergie). Probleem is dat we de stroom niet kunnen opslaan. Dit zou voor het verwaarden van de stroom wel wenselijk zijn. Je kunt de stroom dan benutten op het moment dat die het meeste waard is; je kunt inspelen op de onbalans in het electriciteitsnet of je kunt de elektra inzetten als transportbrandstof. Voor opslag van elektra heb je nu alleen de klassieke accu. Er is een nieuwe techniek in ontwikkeling waarbij de elektronen worden opgeslagen in een elektrolyt (Vanadiumoplossing). Je kunt vervolgens op elk gewenst tijdstip en plek de elektronen (de stroom) er weer uithalen. Wellicht biedt dit ook een nieuw perspectief voor elektrische voertuigen. In plaats van het omslachtige opladen van een accu kun je dan elektrolyt tanken, zoals nu benzine. Tanken bij de boer! Al met al biedt dit concept het perspectief om de toegevoegde waarde van op de boerderij opgewekte duurzame elektriciteit aanzienlijk te vergroten.

Stand van zaken

Najaar 2007 is samen met deskundigen van KEMA en CEA het concept Fotonenboer uitgewerkt in een essay waarin de technische en economische perspectieven worden geschetst voor de land- en tuinbouw. In 2008 zal getracht worden een redox flow batterij in een stationaire opstelling uit te proberen op een melkvee- en/of glastuinbouwbedrijf.

Thema 2: Weerbaar Vee

Weerbaar Vee

Het concept

De huidige melkveehouderij kenmerkt zich vooral door een gerichtheid op productieverhoging, efficiëntieverbetering en economische optimalisatie. Dierziekten en welzijnsstoornissen zijn de ongewenste, maar onvermijdelijke spin off. Ondanks grote inspanningen in onderzoek en praktijk zijn diergezondheid, dierwelzijn en gebruiksduur van het melkvee de laatste 20 jaar amper verbeterd. Dit leidt tot toenemende kosten en risico's voor het imago van de melkveehouderij. Gerichte actie is nodig om een aanzienlijke vooruitgang van de diergezondheid te bewerkstelligen. Nieuwe inzichten in het functioneren van het immuunsysteem van mens en dier bieden hierbij zicht op een

doorbraak. Dit betekent wel een omkering van de bedrijfsoriëntatie: het weerbare dier als focus van het bedrijfssysteem en lage kosten, hoge arbeidsefficiëntie, beter dierwelzijn en voedselveiligheid als de mogelijke profijtelijke spin-off. Het concept is eind 2006 gepubliceerd in de publicatie “Weerbaar Vee”.

Stand van zaken

In het rapport zijn drie sporen beschreven waarlangs het concept ontwikkeld wordt. Dit zijn een wetenschappelijk spoor, een praktijkspoor en een ontwerpspoor. Begin 2008 wordt het ontwerpspoor afgerond. Voor het praktijkspoor is een ‘kapstok’ opgesteld en in het verlengde daarvan een geïntegreerd projectplan voor het praktijk- en wetenschappelijke spoor. Beide sporen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In het najaar van 2007 is er in de biologische sector en binnen het ministerie van LNV enthousiasme ontstaan over dit concept naar aanleiding van het in 2006 door Courage/Innovatiewerk uitgebrachte rapport ‘Weerbaar Vee’. Financiering van het project komt nu in zicht.

In de drie sporen van Weerbaar Vee werken InnovatieNetwerk en Courage tot nu toe samen met WUR, ASG, Universiteit Utrecht (FD), CLM, LTO-Noord en Benedictus Advies.

Cowfortable

Het concept

Cowfortable is de uitwerking van één van de innovatieopgaven die zijn voortgekomen uit Cowmunity, de zoektocht naar een maatschappelijke gewaardeerde grootschalige melkveehouderij. De ambitie van Cowmunity is om maatschappelijke schrikbeelden rond schaalvergroting (dierenwelzijn, landschappelijke inpassing) om te zetten in nieuwe wensbeelden. De drie ondernemers waarmee in Cowmunity is samengewerkt, hebben besloten op basis van de gemaakte ontwerpen gezamenlijk een businessplan voor een grootschalig melkveebedrijf op te stellen. Hierin hebben InnovatieNetwerk en Courage geen verantwoordelijkheid meer.

Het debat dat volgde op Cowmunity (samengevat in de rapportage ‘Cowmunity – Het Debat’) gaf aan dat verbetering van het dierwelzijn de belangrijkste innovatieopgave is. In Cowfortable krijgt dat haar uitwerking. Doel van het project is het maken van een integraal en gedetailleerd stalontwerp dat grensverleggend is wat betreft: dierwelzijn, de vermindering van emissies van ammoniak en methaan en landschappelijke inpassing. Op al deze terreinen is een aanzienlijke verbetering van de huidige stalsystemen noodzakelijk. Uitgangspunt voor Cowfortable is de koe. Wat zijn haar biologische behoeften en hoe kunnen we daar zo goed mogelijk aan voldoen?

Stand van zaken

In 2007 is Cowfortable van start gegaan. Samen met drie melkveehouders met een investeringsintentie en deskundigen van ASG is een projectteam gevormd. Een van de drie ondernemers participeert tevens in de Cowmunity-groep. Het projectteam wordt terzijde gestaan door een Adviesraad Dierwelzijn waarin ethologen en belangenbehartigers van binnen en buiten de sector zijn vertegenwoordigd.

De eerste stap was het in kaart brengen van de biologische behoeften

van de koe samen met ASG (project Koe en Kracht) en de daarop gebaseerde functie-eisen. Vervolgens zijn in een reeks interviews en expertmeetings deze eisen uitgewerkt tot concrete (detail) ontwerpen. Bij de interviews en expertmeetings zijn diverse deskundigen uit binnen- en buitenland en creatieve 'outsiders' betrokken.

Begin 2008 wordt een tussenrapportage uitgebracht, waarin naast een overzicht van de 'biologische behoeften van de koe' en de door het projectteam gekozen innovatieopgaven, een perspectief van de 'Vrijloopstal', wordt geschetst, de beoogde opvolger van de ligboxenstal. Hierbij worden de mogelijkheden geschetst van compoststallen, zandstallen en gedroogde meststallen.

In een klein parallel project wordt met een 'kunststofengineer' en een adviesbureau een nieuw type kunststofvloer voor een ligboxloze stal ontwikkeld.

Thema 3: Veehouderij zonder soja

Grasraffinage

Het concept

Soja is een belangrijke grondstof in veevoer voor melkkoeien. Soja is relatief duur, een belangrijke bron van fosfaat- en stikstofvervuiling en in toenemende mate genetisch gemanipuleerd. Bovendien krijgt de teelt van soja een steeds slechtere naam vanwege ontbossing, afname van biodiversiteit, erosie en verdrijving en uitbuiting van kleine en landloze boeren in Zuid Amerika. InnovatieNetwerk en Courage werken aan twee concepten voor het vervangen van soja: grasraffinage en productie van Single Cell Proteïne (Susteïne) uit biogas.

Grasraffinage steunt op de gedachte dat er een toenemend overschot aan gras is dat onvoldoende tot waarde kan worden gebracht. Het overschot is enerzijds een gevolg van de door de mestwetgeving afgedwongen extensivering en anderzijds door de groei van het areaal natuurgraslanden. Het raffineren van gras heeft tot doel het laagwaardige graseiwit te isoleren en concentreren en op te werken tot krachtvoergrondstof. De economie vereist dat tegelijkertijd ook de restvezel tot waarde wordt gebracht. Bijvoorbeeld als grondstof voor de papierindustrie of als co-product voor biogasproductie.

Grasraffinage kan zo bijdragen aan het verduurzamen van de veehouderijsector en het creëren van nieuwe economische perspectieven voor de teelt van gras.

Stand van zaken

Naar het raffineren van gras vond in 2007 een haalbaarheidsstudie plaats, gebaseerd op een theoretische verkenning en praktijkexperiment in 2006. Met een consortium, dat tussentijds van samenstelling wijzigde, maar momenteel bestaat uit Hoogland Gras- en Groenvoeders, PMF machinefabriek, Eska Graphicboard, Beuker Vochtrijke Diervoeders en WUR A&F is tot tweemaal toe een projectvoorstel ter subsidiering ingediend bij SenterNovem. Beide keren zonder succes. Het project heeft daardoor vertraging opgelopen. De consortiumpartners hebben inmiddels contact met nieuwe potentiële financiers en hopen in 2008 te kunnen starten. Het project heeft tot doel een prototype van een mobiele grasraffinage unit te bouwen en de toepassingsmogelijkheden van het eiwit en de vezel te ontwikkelen.

Het concept

In Scandinavië is een techniek ontwikkeld om op basis van aardgas Single Cell Proteïne (Susteïne) te produceren met behulp van bacteriën. Is deze techniek ook toepasbaar op basis van (gezuiverd) biogas? Dat zou de mogelijkheid bieden voor een alternatieve en hoogwaardige toepassing van biogas, die daarmee minder afhankelijkheid wordt van subsidiëring (MEP). Bovendien zou daarmee bijvoorbeeld (zeer) hoogwaardig eiwit voor toepassing in krachtvoer geproduceerd kunnen worden waarmee geïmporteerde en ter discussië staande krachtvoergrondstoffen zoals soja vervangen kunnen worden.

Stand van zaken

In 2007 is een haalbaarheidsstudie afgerond in samenwerking met Easthouse Business Solutions om op basis van biogas Susteïne te produceren. Het rendement hiervan is sterk afhankelijk van de prijsverhoudingen van energie en eiwit. Naarmate de energieprijzen lager en de eiwitprijzen hoger zijn, wordt het aantrekkelijker om Susteïne te produceren.

Uit de studie komt verder naar voren dat een absolute randvoorwaarde is dat het (decentraal geproduceerde) biogas via het aardgasnet naar een grootschalige SCP-installatie getransporteerd kan worden. Schaal-grootte is een belangrijke rendementseis voor het technisch complexe SCP-proces. Inmiddels lijkt biogasinjectie in het aardgasnet tot de mogelijkheden te gaan behoren. Daarmee zou het logistieke probleem in principe opgelost zijn. In 2008 wordt de haalbaarheid van het concept besproken met relevante partijen uit de agribusiness. Bij voldoende animo zou een experiment met het concept kunnen worden gestart.

Thema 4: Omgevingsmelker**Natuurzuivel****Het concept**

Het areaal natuurterreinen in NL groeit gestaag. De kosten voor het beheer stijgen navenant. Het is van belang om nieuwe economische dragers te ontwikkelen voor het beheer en onderhoud van natuurterreinen. De gedachte is dat dit kan door de productie van exclusieve voedingsproducten. Door unieke productkwaliteiten (smaak) te koppelen aan unieke productiemethoden en –omstandigheden (verhaal en imago), krijgen de producten een onderscheidende belevingswaarde. Natuurbeheer wordt zo deels gefinancierd uit de markt. Natuur transformeert van een financiële bodemloze put tot een bron van commerciële toegevoegde waarde. Agrarisch ondernemerschap (en daarmee de agrarische cultuur) verwerft een nieuwe sleutelrol in het beheer van waardevolle cultuurlandschappen en natuurgebieden.

Stand van zaken

Samen met twee melkveehouders, uit Noord-Holland en Overijssel, en een marketeer is in 2007 een projectplan opgesteld voor het ontwikkelen van een productieformule en een marketingformule voor 'Natuurzuivel'. Op commerciële basis voedsel produceren in 100%

natuurgebieden vereist nieuwe kennis en vaardigheden, daarnaast biedt het de kans voor nieuwe (commerciële) verbindingen tussen consumenten, natuurbeheer en melkveehouderij. Het idee is rond het concept een 'foodcommunity' te bouwen.

Het concept wordt ontwikkeld in nauwe samenwerking met natuurbeheerorganisaties. Het doel is een beschermde formule te ontwikkelen die op franchisebasis een brede toepassing kan vinden.

3.2.4

Subthema Akkerbouw 2025

In 2007 is in samenwerking tussen het HPA en InnovatieNetwerk Kiemkracht opgericht, een door het Hoofdproductschap Akkerbouw in samenspraak met LTO een vernieuwingsorganisatie voor de akkerbouw opgericht. InnovatieNetwerk heeft daarbij in de aanloopfase een stimulerende rol vervuld. Deze organisatie (Kiemkracht) is met InnovatieNetwerk een alliantie aangegaan naar het model van SIGN (glastuinbouw) en Courage (rundveehouderij). Doel van de alliantie is het opstellen van een agenda met grensverleggende vernieuwingen in de akkerbouwketen en deze vervolgens ook op gang brengen. De feitelijke start van Kiemkracht heeft eind 2007 plaatsgevonden. Het bestuur is benoemd en de projectleider is aangetrokken. Tevens is gestart met het opbouwen van een netwerk binnen en buiten de sector en het ontwikkelen van een agenda in interactie met deze partijen. Medio 2008 zal de agendavorming worden afgerond met een document dat de belangrijkste innovatieopgaven voor de akkerbouwketen beschrijft. In de tweede helft van 2008 zullen de contouren van 2-4 grensverleggende concepten worden uitgewerkt.

3.3

Rapporten en andere uitgaven

- Bioport: Nederland als mainport voor biomassa (persbericht, 26 januari 2007)
- Bioport: Nederland als mainport voor biomassa (rapportnr. 07.2.141, januari 2007)
- Toekomstsignalen: Hoe de glastuinbouw er in 2020 uitziet, staat niet vast. Alles is nog open, alles is mogelijk (SIGN/InnovatieNetwerk, rapportnr. 07.2.146, januari 2007)
- Bioport: Nederland als mainport voor biomassa (voortgangsrapportage, maart 2007)
- InnoFisk internationaal – Op weg naar duurzame aquacultuur in gesloten systemen op open water (voortgangsrapportage, april 2007)
- InnoFisk-pilot Volendam – Realisatie van het InnoFisk-concept in Volendam komt naderbij (voortgangsrapportage, mei 2007)
- Greenhouse Village, the greenhouse-powered neighbourhood (Engelstalige flyer, mei 2007)
- Towards an International Association for Sustainable Agroparks (TransForum/InnovatieNetwerk, Engelstalige flyer, juni 2007)
- Zilt verweven. Kansen voor een gezamenlijke ontwikkeling van zoute landbouw en natuur (rapportnr. 07.2.153, juni 2007)

- Het zout en de pap. Een verkenning bij marktexperts naar langetermijnmogelijkheden voor zilte landbouw (rapportnr. 07.2.154, juni 2007)
- Van zoute schade naar zilte oogst (voortgangsrapportage, juni 2007)
- Buurderij of Buurderijk? Verkenning van samenleven in bedrijf – Van Buurderij-ontwerp naar Buurderijpilots (rapportnr. 07.2.156, juni 2007)
- Flowerport China. Samen ondernemen op Oost-Aziatische markten (rapportnr. 07.2.162, juli 2007)
- InnoFisk-pilot Volendam. Verkenning naar de implementatie van het InnoFisk-concept in Volendam (rapportnr. 07.2.161, september 2007)
- Work is gaming. Work-life balance in de glastuinbouw in 2030 (rapportnr. 07.2.163, september 2007)
- Tanken bij de Fotonenboer, 2025 (voortgangsrapportage, september 2007)
- SIGN en InnovatieNetwerk starten Challenge Work is Gaming (persbericht SIGN en InnovatieNetwerk, 17 oktober 2007)
- Businessplan Bioport Nederland. Biomassa als duurzaam alternatief voor fossiele grondstoffen (rapportnr. 07.2.169, november 2007)
- De zoete smaak van zout: Green & Blue (conceptwijzer, december 2007)

3.4 Media

- De Glastuinbouw in 2015 (Bloemisterij, 5 januari 2007)
- Frans Hoogervorst zwaait na elf jaar af als tuinbouwbestuurder; “Het is leuk als men je aardig vindt maar voor de zaak hoeft dat niet” (Bloemisterij, 5 januari 2007)
- Verdubbeling van de aardgasprijs dwingt tuinders op zoek te gaan naar duurzame alternatieven: Dag van tuinder in teken van energie (AD Haagse Courant ed. Zoetermeer, 6 januari 2007)
- Duur aardgas zet energie-arme kas onderdruk (Nieuwe oogst ed. Noord, 6 januari 2007)
- Grootschaligheid tuinbouw neemt onverminderd toe (Bloemenkrant, 9 januari 2007)
- Prijzontwikkelingen rond olie van groot belang voor glastuinbouw (Agrarisch Dagblad, 11 januari 2007)
- Web van de belangenbehartiging heeft grote reikwijdte (kas als energiebron) (Bloemisterij, 12 januari 2007)
- De overheid wil eigenlijk geen duurzame energie (NRC Handelsblad, 12 januari 2007)
- Bijpraten en zoeken naar alternatieven (kas als energiebron) (AD Haagsche Courant ed. Westland, 13 januari 2007)
- Slecht milieu spekt de staatskas (NRC NEXT, 16 januari 2007)
- Zelfstandig samengroeien (Nieuwsblad Transport, 17 januari 2007)
- Nieuwe boeren redden het platteland (Barneveldse Krant, 20 januari 2007)
- Andere opzet co-vergister (Nieuwe Oogst ed. West, 20 januari 2007)
- Varkensflats nog lang niet van de tekentafel (Boerderij/ varkenshouderij no.2, 23 januari 2007)

- Toekomstsignalen glastuinbouwsector (Agrarisch Dagblad, 24 januari 2007)
- Groen ondernemen blijft moeilijk (BN de Stem ed. Moerdijk, 25 januari 2007)
- Nieuwe boeren redden het platteland (Nederlands Dagblad, 26 januari 2007)
- Biomassa toe aan mainport, en wel hier (Nederlandse Staatscourant, 26 januari 2007)
- Overheid houdt biomassa tegen (Agrarisch Dagblad, 27 januari 2007)
- Rotterdam moet zich op biomassa richten (Trouw, 27 januari 2007)
- Innoveren met ambitie (Vrijtijdsstudies nummer 1, 2007)
- Biomassa niet alleen voor energie (Nieuwsblad Transport, 31 januari 2007)
- Terneuzen werkt mee aan plan Bioport (Zeeuwsch Vlaams Advertentieblad, 31 januari 2007)
- De samenleving vraagt om meer dierenwelzijn (Agrarisch Dagblad, 1 februari 2007)
- Dierenwelzijn plotseling hoog op politieke agenda van Den Haag (Hoogenveensche Courant, 2 februari 2007)
- Kassen bij waddinxveen en Naaldwijk verwarmen woningen (Groenten en Fruit, 2 februari 2007)
- Alles eruit halen wat erin zit, Unieke samenwerking gestart tussen jonge Zeeuwse akkerbouwers en glastuinder/ Eigen elektriciteit (Nieuwe oogst ed. Oost, 3 februari 2007)
- Industrieel boeren (NRC Handelsblad, 3 februari 2007)
- Programma Kas als energiebron presenteert plan 2007: Extra ondersteuning (semi)gesloten kassen (Bloemenkrant, 6 februari 2007)
- Kas in elke woonwijk (Nieuwsblad, van Noord-Oost Friesland, 7 februari 2007)
- In elke woonwijk een tuinbouwkas (Nederlandse Staatscourant, 7 februari 2007)
- Kas in elke woonwijk (De wereld van Jip van de Rabobank, 8 februari 2007)
- Meer oog voor levering warmte uit kassen (Agrarisch Dagblad, 8 februari 2007)
- Glastuinbouw kan uit de voeten met regeerakkoord (Bloemisterij, 9 februari 2007)
- Schutte leidt symposium Berechja (Visserij Nieuws, 9 februari 2007)
- Nederland kan mainport biomassa worden (Weekblad Schuttevaer, 10 februari 2007)
- Open dagen Visserijschool en symposium, Volop actie Berechja college (Het Urkeland, 13 februari 2007)
- Mondige burger ook plichten toerekenen (Het Financieele Dagblad, 14 februari 2007)
- Concurrentiestrijd om import biomassa (Nieuwsblad stromen, 16 februari 2007)
- Zee biedt landbouw veel perspectieven (Agrarisch Dagblad, 16 februari 2007)
- Nieuw gat in de markt: overlijden bij de boer, Accent landbouw-innovatie (Volkskrant, 16 februari 2007)

- Energieproject vraagt om sturing van overheid (Agrarisch Dagblad, 16 februari 2007)
- Starre visserijgemeenschap belet innovatie (Leeuwarder Courant ed. Noord, 17 februari 2007)
- Een beetje diervriendelijk (NRC Handelsblad, 17 februari 2007)
- Provincie schermt met watersysteem Zuidplaspolder, Kosten drooghouden vallen mee/ Slim web moet twintigduizend huizen van energie voorzien (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn 21 februari 2007 en ed. Gouda 20 februari 2007)
- Duurzaam en innovatief tuinieren in Bergerden, Kas als energiecentrale (Gelderlander Bijlage ed. Arnhem, 20 februari 2007)
- Sterven straks ook verbreding (Boerderij, 20 februari 2007)
- Heelweg (Gelderse Post ed. Wischpost (21 februari 2007)
- Groen licht voor bouw Kas als Energiebron (Agrarisch Dagblad, 21 februari 2007)
- Bijpraatsessie levert de politieke een doorkijkje in 2007 op (kas als energiebron (Nieuwe Meerbode ed. Uithoorn e.o., 21 februari 2007)
- Veerman ziet prijsexplosie vlees (Nieuws.nl, 21 februari 2007)
- Een dier doden dat moet netjes/ Varkensflats met balkon (NRC Next, 21 februari 2007)
- GS: Varkensflats zijn zeer dieronvriendelijk (Haarlems Dagblad ed. Haarlem, 22 februari 2007)
- Gedeputeerden Staten geen voorstander van varkensflats (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 22 februari 2007)
- Agentschap voor energie in Zuidplaspolder (Cobouw, 23 februari 2007)
- Samen vissen is samen werken! (Visserij nieuws, 23 februari 2003)
- Landbouw (Voedingsmiddelen-technologie VMT, 23 februari 2007)
- Sterven bij de boer als nieuwe markt (schone lei) (Algemeen Dagblad en Utrechts Nieuwsblad ed. Utrecht Zuid, 24 februari 2007)
- Wachten op innovatieve ideeën uit visserij (Weekblad Schuttevaer, 24 februari 2007)
- Netwerk voor rondpompen energie rond Zuidplas (AD Rotterdams Dagblad ed. Oost, 27 februari 2007)
- Nederland moet mainport voor biomassa worden (Petrochem, 28 februari 2007)
- Eemshaven wil bioport worden (Het Financiële dagblad, 28 februari 2007)
- Nederland als mainport voor biomassa (Chempress, 28 februari 2007)
- Nederland Bioport (Terra, 28 februari 2007)
- NL mainport voor biomassa (Europoort Kringen, 28 februari 2007)
- Hoe een Agropark functioneert (Televisie NRCV, 28 februari 2007)
- Bioport Nederland (EVO Magazine, 28 februari 2007)
- De overheid begint te leren hoe je duurzaamheid bevordert (Overheidsmanagement 28, februari 2007)
- Heel Nieuwveen verwarmt met duurzame energie/ Vertrouwen (Witte Weekblad ed. Nieuwkoop e.o. 28 februari 2002)
- Grote broer nodig (www.Geldersepoort.nl, februari 2007)
- Opinie Touwtrekken (Houtwereld, 1 maart 2007)
- Geboorte, groei en dood in een fabriek (Noordhollandse Dagblad ed. Zaanstreek, 1 maart 2007)

- Energieneutraal telen dichterbij (Groenten en Fruit, 2 maart 2007)
- Eemshaven “Bioport” (Nieuwe oogst ed. Noord, 3 maart 2007)
- Agenda (Cowmunity) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 3 maart 2007)
- Varkensflats werkt als rode lap (Boerderij, 6 maart 2007)
- Doodgaan als nieuwe business waarin Nederland kan excelleren, Lekker sterven bij de boer (schone lei) (Marketing Tribune, 6 maart 2007)
- Duurzaam produceren hoe doe je dat? (Voedingsmiddelen-technologie, 9 maart 2007)
- Kweek in tanker (Visserij nieuws, 9 maart 2007)
- InnoFiks, èèn van de EUREKA-paraplus, ontwikkeling van duurzame aquacultuur (Visserij nieuws, 9 maart 2007)
- Drie kassen door in de wedstrijd voor de energieproducerende kas (AD Haagsche Courant, 9 maart 2007)
- Glastuinder moet alliantie zoeken (Nieuwe oogst ed. Zuid, 10 maart 2007)
- Bioport (Nieuwe oogst ed. Noord, 10 maart 2007)
- Zaanstad wijst Agropark af (Nieuwe Oogst ed. West, 10 maart 2007)
- Productschap Tuinbouw presenteert onderzoeksagenda (AD Haagsche Courant ed. Westland, 13 maart 2007)
- Sterfboerderijen en scharrelvla (schone lei) (Volkskrant Banen, 13 maart 2007)
- Sterfboerderijen en scharrelvla (Volkskrant Banen, 13 maart 2007)
- Kom in de kas ‘ondernemend met water’ (Noordsoostpolder ed. dinsdag, 13 maart 2007)
- Ondernemersplatform licht in oprichting (Agrarisch Dagblad, 15 maart 2007)
- CDA staat achter visie platform glastuinbouw (Rijnsburger, 15 maart 2007)
- Biopark Terneuzen van start (Milieu Compact, 16 maart 2007)
- Kom in de kas gaat over water (De Westlander dinsdag, 20 maart 2007)
- Met multifunctionele gebouwen red je het niet (NRC Handelsblad, 20 maart 2007)
- Honderden kassen open tijdens 30^e kom in de kas (De Krant ed. Kampen e.o., 21 maart 2007)
- Honderden kassen open tijdens 30^e kom in de kas (De Hoekse krant, 22 maart 2007)
- Roze varkentje blokkeert varkensflats (Recourse, 22 maart 2007)
- Echte groene stroom komt uit de kassen, een goudhaantje binnenhalen en direct slachten (Steenbergse Courant, 23 maart 2007)
- Jan Staman: veehouderij moet aan imago werken (Agrarisch Dagblad, 23 maart 2007)
- Energievoorziening Zuidplaspolder: glas+stad is duurzaam (Aanbestedingskrant, 23 maart 2007)
- LTO zoekt naar pareltjes (Zuivelzicht, 23 maart 2007)
- Duurzaam bulkvlees moet ook een kans krijgen (Trouw, 24 maart 2007)
- Groene Hart wordt “pretpolder” (Leidsch Dagblad ed. Rijn en Veenstreek, 24 maart 2007)
- Groen licht voor drie demo’s met vernieuwende energietechnologie, Inventieve technologie en architectuur geïntegreerd in nieuwe kasconcepten (Bloemenkrant, 27 maart 2007)

- 30^e kom in de kas (Bloemenkrant, 27 maart 2007)
- Milieuacties gemeente Westland in kaart gebracht (Groot Naaldwijk, 27 maart 2007, 's-Gravenzander, 28 maart 2007, 't Hele Westland, 29 maart 2007)
- Kom in de kas, Somerense tuinbouw in de etalage ('t Contact, 28 maart 2007)
- Kom in de kas (Maasstad IJsselpost, 28 maart 2007)
- Vele kassen open in regio (Havenloods ed. 3B-Krant, 28 maart 2007)
- Tuinbouw levert ook energie (Udens Nieuwsblad, 28 maart 2007)
- Kom zondag in de kas in Someren (Peelbelang, 29 maart 2007)
- Duurzaamheid thema van 'kom in de kas' (Nederlands Dagblad, 29 maart 2007)
- Prijs voor 'Van Boerderij naar Buurderij' (Hoofddorpsche Courant, 29 maart 2007)
- Kijkje achter het glas (AD Groene Hart ed, Alphen a/d Rijn, 30 maart 2007)
- Kom in de kas gaat al 30 jaar mee (Agrarisch Dagblad, 30 maart 2007)
- Glastuinbouw leverancier energie (Stentor, Apeldoornse Crt., 30 maart 2007)
- Bodemdalingcijfers worden openbaar (drijvende kassen) (Friesch Dagblad, 30 maart 2007)
- Kassen halen publiek binnen (Stentor Veluws Dagblad ed. Epe-Vaassen, 31 maart 2007)
- Milieu: is de catastrofe nog af te wenden? (Humanist, 31 maart 2007)
- Rotterdamse radicalen (Identity Matters IM, 31 maart 2007)
- Biopark Terneuzen van start (Europoort Kringen (31 maart 2007)
- Biopark Terneuzen eerste stap richting Bioport (Biochem, 31 maart 2007)
- De groene lading stroom die vanzelf groeit (Mainport News, 31 maart 2007)
- Mainport voor biomassa (Energie+, 31 maart 2007)
- Boer beter af met links op zijn land (Nederlandse Staatscourant, 2 april 2007)
- Stel het dier centraal in plaats van de productie (WUR/Kennis-online, 4 april 2007)
- Kern met Pit (Nieuwsblad Haarlemmermeer, 5 april 2007)
- Verburg noemt Kas als Energiebron fantastisch Concept (Bloemisterij, 6 april 2007)
- Winnaars ontwerpwedstrijd Energieproducerende Kas (Bloemisterij, 6 april 2007)
- Drie duurzame demo's in Bleiswijk (Nieuwe Oogst ed. Oost, 7 april 2007)
- Snel handelen kan klimaat nog redden (Trouw, 7 april 2004)
- Klimaatverandering is zowel kans als bedreiging (Agrarisch Dagblad, 7 april 2007)
- Vicepremier uit China op bezoek (AD Haagsche Courant, 10 april 2007)
- Dubbel prijs voor Huissense kas (Gelderlander edities Veluwezoom, Betuwe en Rivierenland, 10 april 2007)
- Rotary richt de aandacht op energie, bijeenkomst voor belangstellenden (De Heraut, 12 april 2007)

- Be good and..... (' t Hele Westland, 12 april 2007)
- Nieuwkomers in kasconcepten naar Bleiswijk (Groenten en Fruit, 13 april 2007)
- Kan het misschien diverser? (zonneterp) (De Nieuwe Krant, 18 april 2007)
- Selectie kansrijke visideeën (Visserij Nieuws, 20 april 2007)
- Opruimen en ruimte maken (Nieuwe oogst ed. Oost, 21 april 2007)
- Groenlinks: maakt motie MER glastuinbouw openbaar (Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland, 23 april 2007)
- Derde ronde keteninterview SWS (Groot Naaldwijk, 24 april 2007)
- Internationaal verband agroparken in de maak (Agrarisch Dagblad, 27 april 2007)
- Nieuwe provinciebesturen pakken glas aan (Bloemisterij, 27 april 2007)
- Energieconflict (Gelderlander ed. Betuwe, 28 april 2007)
- Reacties op de stelling, Beter een gangbaar Nederlands product dan een biologisch product uit een ver oord (Agrarisch Dagblad, 28 april 2007)
- In gesprek met innovator Gatze Lettinga, Voorzichtig gloort er licht in de toiletput (Spil, 30 april 2007)
- Een kas die energie produceert (Building Innovation, 30 april 2007)
- Sterven bij de boer (Tijdschrift voor verzorgenden, 30 april 2007)
- Hoe overleeft de boer in Nederland? (Plus Magazine, 30 april 2007)
- It takes two to tango, Education 2.0 schakel tussen onderwijs en bedrijfsleven (inspirerende leeromgevingen) (Informatie, 30 april 2007)
- Ontwerpwedstrijd Energieproducerende kas, Winnaars presenteren hun ontwerpen (Bloemenkrant, 1 mei 2007)
- Nieuwe boeren redden platteland (Dedemsvaartse Courant, 2 mei 2007)
- Nieuwe Europese marktordening groenten en fruit geen abc` tje (Vakblad, AGF, 3 mei 2007)
- Energie blijkt boeiend thema (De Heraut, 3 mei 2007)
- Sector wil 60 miljoen euro voor innovatieprojecten (Agrarisch Dagblad, 3 mei 2007)
- Kabinet wil productie van windenergie opschroeven (Agrarisch Dagblad, 5 mei 2007)
- Meer extreem weer op komst/ Hitte is niet het enige probleem (Bloemenkrant, 8 mei 2007)
- Subsidie voor energie leverende kas (Gelderlander ed. Betuwe, 9 mei 2007)
- Iets anders dan boeren (Harener Weekblad, 10 mei 2007)
- Duurzaam en innovatief ondernemen loont (Haarlems Dagblad, ed. Haarlemmermeer, 12 mei 2007)
- Geen taboe leggen op rendement behalen uit natuur (Het Financiële Dagblad, 15 mei 2007)
- Investeren in drijvende huizen (Alkmaars Weekblad, 16 mei 2007)
- Provincie en broeikas effect (Haarlemmer, 17 mei 2007)
- Gras niet alleen als koeienmaagvulling (Nieuwe Oogst ed. Noord, 19 mei 2007)
- Subsidie voor bijzondere kas (De nieuwe krant, 23 mei 2007)
- Woordvoerders LNV stellen zich voor (agroparken) (De Boomkwekerij, 25 mei 2007)

- Glastuinbouw op weg naar klimaatneutraal werken (LTO Noord, 25 mei 2007)
- Actieplan voor klimaatneutrale glastuinbouw gepresenteerd (AgriHolland, 25 mei 2007)
- Verliezen bieden toch perspectief (Bloemisterij, 25 mei 2007)
- Weerman: meer stortregen en hagel door opwarming (Agrarisch Dagblad, 26 mei 2007)
- Agroparken (Bionieuws, 26 mei 2007)
- Nederlanders ontwerpen Chinees agropark (Bionieuws, 26 mei 2007)
- Varkensflats op stapel (Volkskrant, 30 mei 2007)
- Meer producten in proeven gesloten kas (Agrarisch Dagblad, 30 mei 2007)
- Protest Overijssel tegen zo Brabants varkensflats (Eindhovens Dagblad, 31 mei 2007)
- Gerda Verburg: “Ik ben eerder iemand van respect dan van drammerigheid” (Opzij, 31 mei 2007)
- Innovatieplatforms sturen gericht op innovaties (SIGN/Courage/Kiemkracht i.o.) (Syscope Extra nr. 13, mei 2007)
- Van Texel tot Maasbommel op de bres voor het klimaat (drijvende kassen) (VNG Magazine, 1 juni 2007)
- Duur gas zet aan tot creativiteit (Groenten en Fruit, 1 juni 2007)
- Kansen voor aquacultuur op zee (Visserij Nieuws, 1 juni 2007)
- Stelling: “Wegvervoer doet te weinig om CO₂ te beperken” (Bloemisterij, 1 juni 2007)
- Productschap Tuinbouw keurt tien energieprojecten goed (Bloemisterij, 8 juni 2007)
- Europees evenement aquacultuur (Visserij Nieuws, 8 juni 2007)
- Kennismaking VIP met klankbordgroep (Visserij Nieuws, 8 juni 2007)
- Actieplan voor klimaatneutrale glastuinbouw (Milieu Compact, 8 juni 2007)
- Revitalisering Alton belangrijk (kas als energiebron) (Nieuwe Oogst ed. West, 9 juni 2007)
- Cees den Hollander stap op (TCA) (Bloemisterij, 15 juni 2007)
- Handtekeningen voor buurderij (Nieuwsblad Haarlemmermeer, 21 juni 2007)
- In de rij voor nieuw glastuinbouwgebied (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 21 juni 2007)
- Imago probleem (Groenten en Fruit, 22 juni 2007)
- Rabobank tot in de haarvaten van de groene sector (kas als energiebron) (Groenten en Fruit, 22 juni 2007)
- Energieneutrale kas is knollen voor citroenen verkopen (Bloemisterij, 22 juni 2007)
- Geniale plannen, praktijk weerbarstig (Visserij Nieuws, 22 juni 2007)
- Eigen energiebedrijf is slechts beperkt rendabel (Agrarisch Dagblad, 26 juni 2007)
- De buurderij als nieuwe plattelandsonderneming. Anders met landbouw en tuinbouw omgaan (Witte Weekblad ed. Zwanenburg e.o., 26 juni 2007)
- Anders met landbouw en tuinbouw omgaan (Witte weekblad ed. Hoofddorp e.o., 27 juni 2007)

- Kunstenaars maken Dinteloorders bewust van genetische manipulatie (West-Brabander, 27 juni 2007)
- Polder krijgt “buurderijen” op proef (Hoofddopprse krant, 28 juni 2007)
- Veehouder moet koeien weghalen (Gelderlander ed. Betuwe, 28 juni 2007)
- Tribune is er straks niet meer (kas als energiebron) (Bloemisterij, 29 juni 2007)
- Gezocht: bedrijven om Flowerport China te realiseren (Bloemisterij, 29 juni 2007)
- Dura Vermeer en Unidek tonen innovatiekracht met eerste drijvende kas ter wereld (Bewerken, 30 juni 2007)
- Europoort wordt Bioport (Petrochem, 30 juni 2007)
- Bijzondere omslag inkomens (Nieuwe Oogst ed. Noord, 30 juni 2007)
- Van vaste planten naar snijheesters (Bloemenkrant, 3 juli 2007)
- Voorjaarsnota wekt tevredenheid (kas als energiebron (Heerhugowaards Nieuwsblad, 3 juli 2007)
- Haalbaarheidsstudie wijst uit: Stroomproducerende tuinder niet altijd voordelig uit (Bloemenkrant, 3 juli 2007)
- Zout land hoeft geen ramp te zijn voor boeren (Nederlandse Staatscourant, 3 juli 2007)
- Nadenken over zilte teelt van groenten is hard nodig (Weekblad groenten en fruit, 4 juli 2007)
- Verzilting biedt landbouw kansen (Leeuwarder Courant ed. Noord, 5 juli 2007)
- Regelgeving staat innovatie in de weg (De Ingenieur, 6 juli 2007)
- Rendement wkk onder loep (Nieuwe Oogst ed. Noord, 7 juli 2007)
- Vraag naar Zeeuwse zee kraal en lamsoren is groot. Op zilte grond groeit zee groente (Trouw, 9 juli 2007)
- Duurzaam energie opwekken kan zonder MEP (Agrarisch Dagblad, 10 juli 2007)
- Verburg kijkt naar ruimtelijke eisen voor varkensflats (Agrarisch Dagblad, 11 juli 2007)
- Van zoute schade naar zilte oogst (Agrarisch Dagblad, 12 juli 2007)
- Rietproductie in plaats van veehouderij (Agrarisch Dagblad, 12 juli 2007)
- Biomassa (Nederlandse Staatscourant, 13 juli 2007)
- Siertelers China (Nieuwe Oogst ed. Noord, 14 juli 2007)
- Geen varkensflats op platteland (Nieuwe Oogst ed. Noord, 14 juli 2007)
- Het groene Hart verzilt (AD Groene hart ed. Gouda, 16 juli 2007)
- Verzilting biedt Groene Hart nieuwe kansen (AD Groene Hart edities Woerden en Alphen a/d Rijn, 16 juli 2007)
- Groene Hart was ooit een zeebodem (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 16 juli 2007)
- Na 2020 kassen zonder fossiele bandstof (Agrarisch Dagblad, 17 juli 2007)
- Investeringskansen in Chinese sierteelt (Agrarisch Dagblad, 17 juli 2007)
- Grijp uw kans in Dolfinarium Reeuwijk (Ad Groene Hart ed. Aphen a/d Rijn, 19 juli 2007)
- Rietteelt als duurzaam perspectief voor veenweidegebieden (Milieu Compact, 20 juli 2007)

- Glastuinbouw nog ambitieuzer (Groenten en Fruit, 20 juli 2007)
- Uitgifte dierrechten (Agrarisch Dagblad, 20 juli 2007)
- Commentaar: Zo simpel kan een chinees avontuurtje toch niet zijn (Bloemisterij, 20 juli 2007)
- Kas als energiebron praat mee (Nieuwe oogst ed. Oost, 21 juli 2007)
- Tuinders gezocht voor in China (AD haagsche Courant, 25 juli 2007)
- Warmte uit wkk nu te vaak een sluitpost (Groenten en Fruit, 27 juli 2007)
- Gascentrales maken minde stroom, Nederlandse tuinbouwkassen en franse kerncentrales blijken goedkoper (Het Financiële Dagblad, 31 juli 2007)
- Neem risico's, pas nieuwe technologie toe (Energie+, 31 juli 2007)
- Stad en haven in aanpak verbinden (Energie+, 31 juli 2007)
- Samenwerking zorgt voor meer schaalgrootte (Transportvisie, 31 juli 2007)
- Milieubeleid voor bodem en water (t Hele Westland, 2 augustus 2007)
- Melkkoeien weg, laat het riet maar komen. Telen riet kan dalende bodem in de Krimpenerwaard voorkomen (AD Rotterdams Dagblad ed. Oost, 2 augustus 2007)
- Ondernemers gezocht voor Chinees tuinbouwproject (Bloemenkrant, 7 augustus 2007)
- Van oliehaven naar bioport (Nieuwsblad Transport, 8 augustus 2007)
- Biomassa is de toekomst van het veenweidegebied. Laat het riet maar komen (AD Groene Harte edities Woerden, Gouda en Alphen a/d Rijn, 11 augustus 2007)
- Binnenkort woont het varken driehoog achter (BN de Stem ed. Bergen op Zoom, 13 augustus 2007)
- Onrust over plannen voor supergrote varkensflats (Stentor Nieuw Kamper Dagblad, 13 augustus 2007)
- Varkens wonen straks driehoog achter (Gelderlander Achterhoek, 13 augustus 2007)
- Angst voor gestapeld vee in varkensflats (Nederlands Dagblad, 13 augustus, 2007)
- Schaalvergroting in hoog tempo (Nederlands dagblad, 13 augustus 2007)
- Onrust over supergrote varkensflats (Dagblad de Limburger ed. Heerlen, 14 augustus 2007)
- Veetransport overbodig bij clustering van bedrijven (Agrarisch Dagblad, 15 augustus 2007)
- MRSA rukt op in veehouderij (Een vandaag, 16 augustus 2007)
- Het valt niet mee over je eigen belangen heen te kijken (Vakblad, 16 augustus 2007)
- Intensieve veehouderij (Agrarisch Dagblad, 17 augustus 2007)
- Het is tijd voor gewaagde oplossingen (Nederlands Staatscourant, 17 augustus 2007)
- Voorhoede kan klimaatverandering aan (Nieuwe oogst ed. Oost, 18 augustus 2007)
- Energiebesparende Kas goed voor milieu, kweker en imago sector. Vijf visoenen van fraaie kassen (AD Haagsche Courant edities Westland 22 augustus 2007 en Zoetermeer, 23 augustus 2007)
- LTO vreest afname glastuinbouw in regio (Leidsch Dagblad, 24 augustus 2007)

- Zorgen om afname. LTO meer glas in regio (Leidsch Dagblad ed. Duin en Bollenstreek, 24 augustus 2007)
- LTO wil meer glas in Duin & Bollenstreek (Leidsch Dagblad ed. Rijn en veenstreek, 24 augustus 2007)
- Veerman: megastal aantasting van het landschap (Agrarisch Dagblad, 24 augustus 2007)
- Verzilting: beleidsprobleem in wording/ Project leven met Zout water (H2O, 24 augustus 2007)
- Gesloten kas als pilot (Stentor Dagblad Flevoland, 25 augustus 2007)
- Platform glastuinbouw in landelijk energietransitieprogramma (Bloemenkrant, 28 augustus 2007)
- Priva onderzoekt realisatie van energieweb (Intech K&S, 31 augustus, 2007)
- MVRDV verovert de wereld (agroproductieparken) (Watch, 31 augustus 2007)
- Dialoogaanpak transitie werpt vruchten af (kas als energiebron) (Stromen, 31 augustus 2007)
- Van zoute schade naar zilte oogst (Locomotie, augustus 2007)
- Noorderlicht (Technisch Weekblad, 1 september 2007)
- Toekomst afslag op spel (Friesch Dagblad, 3 september 2007)
- Nostalgie kun je niet eten (Limburgs Dagblad, ed. Oost Parkstad, 5 september 2007)
- Het VIP is geen subsidiefabriek (VisserijNieuws, 7 september 2007)
- Biomassa is plaatje dat precies moet passen/Niet alle biomassa is duurzaam (Bloemisterij, 7 september 2007)
- Wij sporen glastuinders aan om sneller te verduurzamen (Bloemisterij, 9 september 2007)
- Megastal struikelblok bij reconstructie (Agrarische Dagblad, 9 september 2007)
- Snelle compensatie verdwenen glas (Bloemenkrant, 11 september 2007)
- Wroeten op Agropark (De Nieuwe krant, 12 september 2007)
- Toch massale varkensfok bij Markelo (ANP, 12 september 2007)
- Naar een aantrekkelijk en duurzaam Nederland (Volkskrant, 15 september 2007)
- Tuinbouw moet doorpakken met energiebesparing (Nieuwe Oogst ed. Noord, 15 september 2007)
- Landbouwbegroting (Agrarisch Dagblad, 15 september 2007)
- Discussieplatform House of Technology (Bloemenkrant, 18 september 2007)
- De tuinderkas als energiebron (Eindhovens Dagblad ed. Gestel/Strijp/Centrum, 18 september 2007)
- Klimaatconvenant glastuinbouw in de maak (Bloemisterij, 21 september 2007)
- Energieplan is compliment waard (Agrarisch Dagblad, 21 september 2007)
- Overijssel overweegt toch varkensflats (Trouw, 25 september 2007)
- Minder uitstoot en meer aanpassen aan de klimaatverandering (Nederlandse Staatscourant, 25 september 2007)
- Ruimte om te ondernemen in China (CNB, 28 september 2007)
- Containerplanning met intelligent agents (TTM Truck & Transport Management, 30 september 2007)
- Rendabele vergisting is mogelijk zonder subsidie (Energie+, 30 september 2007)

- Efficiënt speurwerk beloond (Milieu Magazine, 30 september 2007)
- Groen afval met mest vergisten (Milieu Magazine, 30 september 2007)
- Het nieuwe tuinbouwen. De kas van morgen is een energiebron (Dichterbij Zaanstreek, 30 september 2007)
- Bionisch autarkische glastuinbouw en veeteelt (Verwarming Ventilatie+, 30 september 2007)
- Elektrisch tanken (Zondagochtendblad ed. Oostzaan/Landsmeer, 30 september 2007)
- Grondinstrument voor de onzekere toekomst van het metropolitane landschap/Het nuttige met het aangename verenigen (PropertyNL Research-quarterly, 30 september 2007)
- Zijn we klaar voor het managen van grote bedrijven (Zuivelzicht, 4 oktober 2007)
- Plannen voor duurzame landbouw op zee Aqua-agrariërs (De Ingenieurs, 5 oktober 2007)
- Babi pangang met stroom (De Ingenieur, 5 oktober 2007)
- Broeikas dimt daglicht en slaat warmte op. Energieteelt (De Ingenieur, 5 oktober 2007)
- Innovaties zijn van levensbelang (Agrarisch Dagblad, 6 oktober 2007)
- Alle melkfabrieken op boerenbiogas (Nieuwe Oogst ed. Noord, 6 oktober 2007)
- Melkfabriek op biogas/ Grootste KI Nederland in de maak (Nieuwe Oogst ed. Noord, 6 oktober 2007)
- Courage: Energieneutrale zuivelketen is mogelijk (Agrarisch Dagblad, 10 oktober 2007)
- Geen agropark met varkensflats (Barneveldse Krant, 11 oktober 2007)
- Chinese sierteeltsector richt pijlen op lucratieve Europese markt (Agrarisch Dagblad, 11 oktober 2007)
- Overijssel ziet niets in komst Agropark (Agrarisch Dagblad, 12 oktober 2007)
- Geen agropark met varkensflats Overijssel (Barneveld Vandaag, 12 oktober 2007)
- Politiek in Overijssel ziet niets in agropark (De Twentsche crt Tubantia ed. Enschede, 12 oktober 2007)
- Agropark Overijssel is van de baan (Stentor Deventer Dagblad, 12 oktober 2007)
- Potemkindorpen in China, Shanghai werkt aan controversieel ecologisch project (Reformatoisch Dagblad, 13 oktober 2007)
- Achtergrond Agropark (De Twentsche crt Tubantia op zondag, 14 oktober 2007)
- Wat zijn de nadelen van een agropark?/Varkens houden is topsport (De Twentsche Crt. Tubantia op zondag, 14 oktober 2007)Van Haren directeur project Kiemkracht (Agrarisch dagblad, 16 oktober 2007)
- Windenergieparken op zee en drijvende kassen (Trouw, 16 oktober 2007)
- Filerijden naar het platteland (Duinstreek, 17 oktober 2007)
- Post Kogeko; More than Wheels (' t Hele Westland, 18 oktober 2007)
- Rob van Haren Kiemkracht (Het Financieele Dagblad, 18 oktober 2007)

- Kiemkracht moet vernieuwing in akkerbouw stimuleren (Agrarisch Dagblad, 19 oktober 2007)
- Nieuwe bouwconcepten voor glastuinbouwgebieden (AGD, 19 oktober 2007)
- Warmte Zuidplas niet naar woningen (Nieuwe Oogst ed. West, 20 oktober 2007)
- Kanaalzone hoofdstad van de biobrandstoffen/De meerwaarde van bundeling (Nieuwe Oogst ed. Zuid, 20 oktober 2007)
- Project Kiemkracht (Boerderij, 23 oktober 2007)
- Overpeinzingen bij een crisis (Limburgs Dagblad ed. Oost Parkstad, 23 oktober 2007)
- Varkensflats nog niet welkom in Overijssel/ Veehouderij kan best intensief, mits op kleine schaal (Trouw, 25 oktober 2007)
- Provinciebestuur Groningen steunt rundveeproject (Agrarisch Dagblad, 25 oktober 2007)
- Geen agro-parken en verzet varkensflats (De Twentsche crt Tubantia ed. Enschede, 26 oktober 2007)
- Cowprojecten (Nieuwe Oogst ed. Noord, 27 oktober 2007)
- Grootchaligheid komt op ons af (Nieuwe Oogst ed. Noord, 27 oktober 2007)
- Mijn meest persoonlijke opdracht (Creatie, 31 oktober 2007)
- De winst van een akkoord over duurzaamheid (Forum, 1 november 2007)
- Gemeenten en projectontwikkelaars vaak terughoudend voor restwarmte (Bloemisterij, 2 november 2007)
- In glazen huizen leven gelukkige bewoners. Muren vol zuiverende planten in kaswoning (Trouw, 5 november 2007)
- Kas als energiebron stelt hogere ambities (Agrarisch Dagblad, 6 november 2007)
- Bouwen met groen glas (Brug Berlicum e.o., 8 november 2007)
- Kas geschikt als kantoor (AGD, 8 november 2007)
- Tuinbouwkas heeft veel te bieden voor kantoorgebouw (Agrarisch Dagblad, 9 november 2007)
- Steun voor kaswarmte Zuidplas (Nieuwe Oogst ed. West, 10 november 2007)
- Varkensflats als term in de ban (Brabantsdagblad, 10 november 2007)
- Geef input aan het bedrijfsplan Sustainable Production (Bionews, 10 november 2007)
- Als is sleutelwoord plan Biopark (BN de Stem, ed. Zeeuws-Vlaanderen, 10 november 2007)
- Plannen voor Agropark nog niet uit beeld (Agrarisch Dagblad, 10 november 2007)
- Zuidplas wordt milieuvriendelijk (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 12 november 2007)
- Strijd om intensieve veeteelt wordt in de raad voortgezet (De Twentsch Crt. Tubantia ed. Hengelo, 13 november 2007)
- Alle kans voor aquacultuur en zilte landbouw (Friesch Dagblad, 13 november 2007)
- Gras nieuwe grondstof voor papier (Boerderij, 13 november 2007)
- Zuidplas moet `t doen met milieuvriendelijke energie (AD Rotterdams Dagblad ed. Oost, 14 november 2007)
- Duurzame energie voor de Zuidplas heeft de toekomst (Postiljon editie 9 Waddinxveen/ Boskoop, 14 november 2007)

- Kassen als energiebron: een belangrijke economische factor (Hart van Holland ed. Zevenhuizen, 14 november 2007)
- Een dozijn ideeën en een waterakkoord voor de Zuidplaspolder (een kas voor elke woonwijk) (Het Kanaal, 14 november 2007)
- Zuidplas energiezuinige nieuwbouw (AD Groene Hart ed. Gouda, 15 november 2007)
- Gemeentelijke herindeling zou voor problemen kunnen zorgen/ Zuidplaspolder moet modelgebied worden (Weekblad v. Waddinxveen, 14 november 2007)
- Brainstormen over Zuidplaspolder (Postiljon editie 9 Waddinxveen/ Boskoop, 14 november 2007)
- Koudwatervrees voor restwarmte (Groenten en Fruit, 16 november 2007)
- LTO wil regionaal energienetwerk (Agrarisch Dagblad, 16 november 2007)
- Intensieve teelt is duurzaam (Nieuwe Oogst ed. West, 17 november 2007)
- Geen onderzoek agroparken (Nieuwe Oogst ed. Oost, 17 november 2007)
- Gemeente Westland houdt klimaatbijeenkomst (zonneterp) (Bloemenkrant, 20 november 2007)
- Den Haag zaaide teveel verwarring over toekomst Zuidplaspolder (drijvende kassen) (Het Kanaal, 21 november 2007)
- Spies en Edel discussiëren over Zuidplaspolder (drijvende kassen) (Hart van Holland ed. Zevenhuizen, 21 november 2007)
- Woningen van groen en glas in IJburg (ANP, 21 november 2007)
- Rekenmodel geconditioneerd telen gereed (Agrarisch Dagblad, 24 november 2007)
- Samenwerken voor verwarmen van woningen (Nieuwe Oogst ed. Oost, 24 november 2007)
- Expositie inzendingen woonideeënwedstrijd Casa Nova 2007 (drijvende kassen) (Groot Naaldwijk, 27 november 2007)
- Woonexpositie in drijvende kas (De Westlander dinsdag, 27 november 2007)
- Warmtelevering aan woningen (nieuwe nuts) (Noordoostpolder Dinsdag en Donderdag, 27 november 2007)
- Bouwer helpt tuinbouw bij energieafzet (Agrarisch Dagblad, 27 november 2007)
- Noordelijke veehouders breiden uit (Cowmunity) (Dagblad van het Noorden ed. Stad en Haren, 28 november 2007)
- Niet zielig (energieleverende kas) (Groenten en Fruit, 30 november 2007)
- Tankstation (fotonenboer) (Energie+, 30 november 2007)
- Volker Wessels .... (zonneterp) (Groenten en Fruit, 30 november 2007)
- Leven met water, daar draait het om (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 30 november 2007)
- Innovatieve projecten sterven vaak in schoonheid/Innovatie door informatie (Infratech, 30 november 2007)
- Bouwen met groen glas (Europoort Kringen, 30 november 2007)
- In cop Trus (Meat & Co, November 2007)
- Pigs in pyramids (Korean Air, November 2007)
- Anders bouwen voor de zorg construeren met kunststof innovatief (Bouw IQ, november 2007)

- Ambities Flevoland (agropark) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 1 december 2007)
- Warmtelevering uit glastuinbouw aan woningen (nieuwe nuts) (Wieringer Courant Wieringermeerbode, 4 december 2007)
- Voor Courage is de toekomst al lang begonnen (Zuivelzicht, 6 december 2007)
- Wonen met water en met glas (drijvende kas) (Groenten en Fruit, 7 december 2007)
- Akkoord kasbouw in Zuidplas (Nieuwe Oogst ed. West, 8 december 2007)
- Tijd vergeten bij waterinnovatie (zilte landbouw) (Nederlandse Staatscourant, 10 december 2007)
- Geert Jansen (bestuurslid InnovatieNetwerk) voorzitter Stichting Flowers & Food (Foodpress, 14 december 2007)
- Haven Volendam dé plek om paling op schepen te kweken (Telegraaf, 17 december 2007)
- Laten we achterstand omzetten in een voorsprong (innofisk) (Visserij Nieuws, 20 december 2007)
- Goed boeren (technologisch én duurzaam) (o.a. fotonenboer, Happy Shrimp Farm) (Audi Magazine, nr. 4 2007)
- Tuindersreis naar China (flowerport China) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 15 december 2007)
- China adopteert Nederlands concept voor agropark (Technisch Weekblad, 15 december 2007)
- Lekker boeren in de vuurlinie – Kritiek op veehouderij bereikt een hoogtepunt (Agrocentrum Amsterdam) (Boerderij, 18 december 2007)
- Geen megastal, maar innovaties nodig (agroproductieparken) (Agrarisch Dagblad, 19 december 2007)
- Extra geld voor semi-gesloten kas (kas als energiebron) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 22 december 2007)
- RUG heeft eerste hoogleraar productinnovatie agribusiness (Kiemkracht, 28 december 2007)
- Grenzen aan governance: een analyse van toezicht op controle (last van sturing) (Bestuurskunde, 31 december 2007)
- Gesloten telen met warmtepomp en WKO/Telermade systemen voor de glastuinbouw (kas als energiebron) (Verwarming Ventilatie+, 31 december 2007)
- Glastuinbouwcomplex bij Sexbierum met ruim 200 hectare vergroot (energieleverende kas) (Kijk op het Noorden, 31 december 2007)
- Polderdruif en zilte graskaas (Change, december 2007)
- International Association for Sustainable Agro-Industrial Symbiosis (InnovatieNetwerk, 2007)
- Gedachtespinsel over glastuinbouw in 2012 (Groente en Fruit, 2007)

3.5

Lezingen en workshops

- Expertmeeting Mariene Parken, Jan de Wilt, Ecofys. (Utrecht, 05-01-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. Studieclubs Groene Hart. Carel de Vries (Zegveld, 16-1-2007)

- “Tuinbouw als warmteleverancier”. Directie en bestuur Rabo Vastgoed en Bouwfonds. Peter Oei (Utrecht, 17-1-2007)
- “Nieuwe Vormen van Verrekening tussen Functies in de Ruimtelijke Ordening”, Bijeenkomst Werkgroep NIROV. Mathieu Wagemans (Utrecht, 19-1-2007)
- “InnoFisk”. COST Scientific Committee, Henk Huizing (Brussel, 25-1-2007)
- Workshop BioQ8, Jan de Wilt, Wintershall. (Rijswijk, 25-01-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. DOC Jongerendag. Carel de Vries (Rouveen, 26-1-2007)
- Aanbieding rapport “Bioport: Nederland als Mainport voor Biomassa”, Jan de Wilt. (Rotterdam, 26-01-07)
- “Organisatievernieuwing en Systeeminnovaties”. Inleiding voor medewerkers van de Gemeente Haarlemmermeer. Mathieu Wagemans (Rijsenhout, 31-1-2007).
- “Toekomst voor Vernieuwers”. Studiedag Rabobank. Carel de Vries (Oosterhout, 1-2-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. Studieclubs. Carel de Vries (Couvorden, 8-2-2007)
- “Een nieuwe toekomst voor de Noordzeevisserij, Visserijdag Urk. Ger Vos (Urk, 16-2-2007)
- Workshop Cowmunity, LNV. Carel de Vries (Bunschoten, 27-2-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. Studieavond Rabobank. Carel de Vries (Elburg, 27-2-2007)
- “Noodzaak van Systeeminnovaties in het Landelijk Gebied”. PHLO-cursus. Mathieu Wagemans (Wageningen, 15-3-2007)
- “Systeeminnovatie in de agrosector”. Gastcollege Milieukunde RUU. Jan de Wilt (Utrecht, 07-03-2007)
- “Agroparken: een duurzaam perspectief”. Studium Generale Van Hall Instituut. Jan de Wilt (Leeuwarden, 15-03-2007)
- “Concepten InnovatieNetwerk” Lunchbijeenkomst Bank Nederlandse Gemeenten. Jan de Wilt en Hans Hillebrand (Den Haag, 19-03-07)
- “De vergeten middengroep”. Workshop LNV/CLM. Carel de Vries (Woerden, 27-3-2007)
- Brainstormsessie “Waterleverende landbouw “met vrijdenkers. Charles van Schaik (Baarn, 29-3-2007).
- “Concepten InnovatieNetwerk: een verleidelijk aanbod?”. Bijeenkomst bestuursleden en directeuren Volker Wessels. Jan de Wilt (Rotterdam, 05-04-2007)
- Workshop Oriëntatie Zilte Proeftuin. Charles van Schaik (Texel, 12-4-2007)
- “Innovatie agenda SIGN”. Seminar LTO Noord Glaskracht-afdeling Oost. Peter Oei (Dinteloord, 14-4-2007)
- “Buurderijen” Jaarvergadering van Natuur- en Milieuvereniging Den Haneker. Mathieu Wagemans (Groot Ammers, 26-4-2007).
- “Toekomst voor Vernieuwers”. Bijeenkomst GIBO. Carel de Vries (Wageningen, 26-4-2007)
- “InnoFisk”. COST EUREKA Twin Event. Henk Huizing (Patras, 12-6-2007)
- “Agroparken: aanpak en resultaten”. Verdiepingsdag Transitie. Jan de Wilt (Utrecht, 14-06-2007)

- “Zeelandbouw – Grensverleggend vernieuwen op zee”. LNV Workshop Aquacultuur op zee. Jan de Wilt (Scheveningen, 15-06-2007)
- “Greenhouse Village”. Conference International Society for Industrial Ecology, Jan de Wilt (Toronto, 17-06-2007)
- “Agroparks: sustainable agriculture in urban areas”. Conference International Society for Industrial Ecology. Jan de Wilt (Toronto, 18-06-2007)
- “Nieuwe Nuts” Bestuurdersconferentie Duurzaamheid Amstelmeer gemeenten . Peter Oei (Amstelveen, 19-6-2007)
- Bestuurlijke sessie “Richtingen voor een Zilte Economie”. Charles van Schaik (Zandvoort, 2-7-2007).
- “Energie neutrale zuivelketen”. Workshop Courage/SenterNovem. Carel de Vries (Utrecht, 17-7-2007)
- “Westland naar Zee” Bestuur Glaskracht LTO Noord. Peter Oei (Naaldwijk, 27-8-2007)
- “Ruimtelijke kwaliteit glastuinbouw”. Bijeenkomst Staatsbosbeheer voor lokale stakeholders park Lingezeegen. Peter Oei (Huissen, 30-8-2007)
- “Energieleverende melkveehouderij”. Workshop Melkveeacademie. Carel de Vries (Duiven, 3-9-2007)
- “Flowerport China”. XIAMEN Investment Fair. Peter Oei (China, Xiamen, 8-9-2007)
- Workshop Grasraffinage. Carel de Vries (Utrecht, 10-9-2007)
- “Schaalvergroting”. Workshop Provincie Limburg. Carel de Vries (Buggenum, 13-9-2007)
- “Van verkenningen tot innovatie”. Leergang Innovatie Adviseur SenterNovem. Jan de Wilt (Oegstgeest, 17-09-2007)
- “Systeeminnovaties in de Recreatiesector”. Workshop voor recreatieondernemers. Mathieu Wagemans (Scharendijke, 18-9-2007)
- “Nieuwe Nuts en Bouwen met Groen en Glas”. Verbetercongres gemeente Westland. Peter Oei (Honselersdijk, 20-9-2007)
- Opening eerste elektrische oplaadstation in het kader van de Fotonenboer. Peter Oei (Amsterdam 23-9-2007)
- “Kansen voor een Zilte ProefTuin”, Landelijk symposium Leven met Zout Water . Charles van Schaik (Amsterdam, 24-9-2007).
- Workshop Weerbaar vee. Jan de Wilt en Carel de Vries (Bunschoten, 27-09-2007)
- “Vlaardinger Zouttuin”. Bijeenkomst Krabbeplas. Charles van Schaik. (Vlaardingen, 29-9-2007).
- “Buurderijen”. Congres Plattelandsvernieuwing. Mathieu Wagemans (Schoorl, 5-10-2007)
- “Aquatische biomassa op zee”. KIVI-NIRIA conferentie. Jan de Wilt (Wageningen, 11-10-2007)
- “Agroparks”. Gastcollege PhD-intensive, Erasmus Universiteit. Jan de Wilt (Rotterdam, 22-10-2007)
- “Innovatie agenda SIGN”. Chrysantencommissie Groeiservice. Peter Oei (Naaldwijk, 30-10-2007)
- Workshop Algenfarm. Jan de Wilt en Geert Boosten (Utrecht, 30-10-2007)
- “Een rijke oogst uit een rijk blijvende Noordzee”: naar een lange termijn ambitie voor de Noordzeevervisserij”. VIP workshop ‘Maritiem ondernemersschap’. Ger Vos (Baarn, 3-11-2007)

- “Bestuurlijke Vernieuwing op het Platteland”. Inleiding voor bestuurders uit West Friesland. Mathieu Wagemans (Abbekerk, 6-11-2007)
- “Duurzame visserij”. IDON – bijeenkomst. Gertjan Fonk (Den Haag, 6-11-2007)
- Ondertekening convenant warmteweb in de Zuidplaspolder. Peter Oei (Waddinxveen, 8-11-2007)
- “Van Wie is het Platteland?. Jaarvergadering van de Milieucoöperatie Peel en Maas. Mathieu Wagemans (Helden, 8-11-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. LTO-afdelingen. Carel de Vries (Breukelen, 8-11-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. LTO-afdelingen. Carel de Vries (Reeuwijk, 12-11-2007)
- “Toekomst voor Vernieuwers”. LTO-afdelingen. Carel de Vries (Wolvega, 20-11-2007)
- Innovatie atelier “Waterleverende landbouw”. Charles van Schaik (Baarn, 22-11-2007)
- “Een rijke oogst uit een rijk blijvende Noordzee: naar een lange termijn ambitie voor de Noordzeevervisserij”, VIP-workshop ‘Neusje van de Zalm’ (Scheveningen, 24-11-2007)
- “Ambities voor Agrarisch Flevoland”. Bijeenkomst Agrarisch Netwerk Provincie Flevoland. Ger Vos (Biddinghuizen, 24-11-2007)
- “Naar een waterleverende landbouw”. Workshop op symposium Samen voor Natuur. Charles van Schaik (Velp, 29-11-2007)
- “Kiemkracht Ideation”. Innovatiedag vakgroep Akkerbouw LTO. Rob van Haren (Wageningen, 30-11-2007)
- “Grasraffinage”. Lezing en workshop. Conferentie LNV/WUR. Carel de Vries (6-12-2007)
- “Kiemkracht, grensverleggende innovaties in de akkerbouw”. Vakgroep akkerbouw sectie Mid-oost. Rob van Haren (Stegeren, 11-12-2007)
- “Leren Innoveren”. ZLTO jaarcongres 2007.. Rob van Haren samen met Danny Jacobs: Leren en Innoveren (Kaatsheuvel, 13-12-2007)
- Workshop “Westland naar zee” voor lokale stakeholders (gemeente, provincie, tuinders, Milieufederatie). Peter Oei (Hoek van Holland, 18-12-2007)

4.

Gezonde Samenleving

4.1 Het thema

Een goede gezondheid is een van de belangrijkste aspecten in het leven. Onderzoek wijst uit dat de meeste mensen een goede gezondheid zelfs op de eerste plaats zetten van belangrijke dingen. Hoewel de levensverwachting hoger is dan ooit, betekent dit niet per definitie dat wij ook gezonder zijn gaan leven. Daarom krijgt het thema gezondheid een blijvend hoge prioriteit binnen InnovatieNetwerk.

Een goede gezondheid betekent niet alleen een gezond lichaam, maar ook een gezonde geest. Kortom, je prettig voelen in je lichaam en je omgeving. Sommige invloeden hierop zijn relatief makkelijk meetbaar, zoals voeding, andere vaak wat minder, zoals de ervaring van de natuur en de omgeving. Van de vele factoren die van invloed zijn op een goede gezondheid, zijn er enkele direct van belang voor agro en groen. Zo ligt er een onmiskenbare relatie tussen voeding en gezondheid. Denk bijvoorbeeld aan overgewicht, voedselallergieën of voedselgerelateerde ziektes. Daarnaast is de beleving van natuur en landschap belangrijk. Eenvoudige zaken zoals de aanblik van een mooi landschap blijken bijvoorbeeld een gunstige invloed te hebben op ons gestel.

Het effect van deze concepten en projecten is moeilijk meetbaar. Op een verbetering van 'de gezondheid' zijn zoveel factoren van invloed, dat het onmogelijk is om vanuit agro en groen afzonderlijke veranderingen tot stand te brengen. Daarom werken we zoveel mogelijk samen met andere partijen die een waardevolle bijdrage leveren aan de gezondheid van de samenleving.

Binnen het thema 'Gezonde Samenleving' hebben we vier gebieden vastgesteld waarin agro en groen een rol kan spelen: Fysiek, Geestelijk, Sociaal, Moreel. De innovatieopgaven hebben we geordend naar deze vier dimensies; ze kunnen de eerste stap zijn in het ontwikkelen van doorbraakconcepten.

Fysieke gezondheid: naar vitale omgevingen

- Hoe kunnen we gezond leven in een op snelheid en gemak ingerichte wereld? Hoe kunnen we bits en bytes combineren met geuren, smaken, tast, met fysieke ervaringen? Hoe kunnen we gezond ook gemakkelijk maken?
- Hoe kunnen we omgevingen zó inrichten dat mensen sterker gestimuleerd worden om hun fysieke gezondheid zelf te 'managen' – en welke omslagen in agro en groen zijn daarvoor nodig?

Geestelijke gezondheid: naar nieuwe evenwichten

- Hoe kunnen we traagheid een plaats geven in de snelle samenleving?
- Hoe kunnen we nieuwe balansen vinden tussen belevingsuitersten in de leefomgeving – tussen snel en traag, lawaaiig en stil, indrukwekkend en eenvoudig, smaakvol en smaakarm?

Sociale gezondheid: werken aan sociale cohesie en integratie

- Hoe kunnen we invulling geven aan de diversiteit aan belevingvoorkeuren en welke eisen stelt dit aan agro en groen?
- Hoe kunnen we de energie die 'vrijkomt' van sociale diversiteit benutten – welke kansen biedt dit voor agro en groen?

Morele gezondheid: anders omgaan met keuzes en verantwoordelijkheden

- Hoe kunnen we mensen weer zelf verantwoordelijkheid voor morele vraagstukken laten nemen, ook voor hun eigen leefomgeving en in de alledaagse keuzes die zij maken?
- Hoe kunnen we de betrokkenheid van burgers bij morele afwegingen in agro en groen vergroten zonder 'tussenkost' van hogere regelniveaus?

4.2 De concepten

In onze 'portfolio' bevindt zich nog een klein aantal projecten die doorlopen uit de eerste 5-jaren-periode (met als noemer 'Gezonde voeding'). Deze concepten worden in 2008 afgerond. Het gaat hier om Oerdis, Celebrate Food, en Eeticons. Voorts hebben we projecten die geheel passen in het nieuwe, en veel bredere thema Gezonde samenleving, waarvan een aantal nog een zoekend karakter hebben – de systeeminnovatieve kern is dan nog niet voldoende scherp, en een aansprekende praktische uitwerking ontbreekt nog. De projecten die zich nog in deze zoekfase bevinden zijn HorkenNeppers en Samen Goed Eten. Twee projecten zijn in 2007 afgesloten: Voedselketenstad en Smaaknet. De oriëntatiefase heeft geen robuust concept opgeleverd.

Concept	Innovatieopgave (naar dimensie van gezondheid)	Fase
Bestemming Nieuw Nederland	Sociale	Oriëntatie
Bouwen met Groen en Glas	Fysieke	Ontwikkeling/Realisatie
Calorieënbon	Fysieke	Realisatie
Celebrate Food	Fysieke	Realisatie
Debatteren met Stickers	Morele	Ontwikkeling/Realisatie
Eeticons	Fysieke	Realisatie
Eten van de stad	Fysieke/sociale	Oriëntatie
Gezonde wijk	Sociale	Ontwikkeling
HorkeNepers	Morele	Oriëntatie
Oerdis	Fysieke	Realisatie/Afronding
Samen goed eten	Geestelijke	Ontwikkeling
Smaaknet	Fysieke	Oriëntatie
Streekstations	Fysieke	Realisatie
Waardenpas	Morele	Ontwikkeling/Realisatie

Bestemming Nieuw Nederland

Het concept

Nederland is hard op weg om dicht te slibben. Door de oprukkende verstedelijking is er steeds minder plaats voor groen. Om het tij te keren is een frisse blik nodig. Het concept Bestemming Nieuw Nederland wil daarom nieuwkomers in Nederland uitnodigen om mee te denken over de inrichting van de openbare (groene) ruimte.

Mensen die er voor kiezen om in Nederland te gaan wonen, beschikken vaak over specifieke fysisch-geografische kennis van hun voormalige thuisland. Elk land heeft zijn eigen benadering van groen in de publieke ruimte. InnovatieNetwerk wil deze kennis benutten door nieuwkomers te laten kijken naar de inrichting van groen in de Nederlandse openbare ruimte. Mogelijk leidt dit tot nieuwe inzichten en een geheel nieuwe visie op de inrichting van deze openbare ruimte. In plaats van het huidige aanbod aan publiek groen te propageren bij nieuwe Nederlanders, draaien we het handelingsperspectief om: we benutten de diversiteit die nieuwe Nederlanders met zich nemen om de groene ruimte te vernieuwen. Bijkomend voordeel is dat nieuwkomers op deze manier snel participeren in de Nederlandse samenleving.

Stand van zaken

Het project startte met een busrit: 'Kleurrijke innovatoren on tour': deelnemers aan het project Bestemming Nieuw Nederland - zowel materie-deskundigen, als creatievelingen en bewoners - bezochten in een bus een binnenstedelijke locaties (Amsterdam – Binnentuinen), en een locatie in het buitengebied (Diemen – Diemberbos). Tijdens deze 'tour' registreerde een cameraploeg de reacties van de deelnemers. Na deze busrit zijn in twee werkateliers de observaties omgezet in ontwerpen voor nieuwe inrichting van de openbare ruimte.

Het doel van Bestemming Nieuw Nederland is uiteindelijk de toepassing van de opgedane ideeën op drie verschillende locaties in Nederland. Hiertoe zijn afspraken gemaakt met een woningbouwcorporatie in Dordrecht.

Bouwen met groen en glas

Het concept

Bouwen met Groen en Glas gebruikt planten en technologie uit de glastuinbouw om het klimaat in een bebouwde omgeving te reguleren. De toepassingsgebieden zijn legio: zowel kantoren, scholen, zorginstellingen en zelfs ziekenhuizen, als de particuliere woning. Het concept bespaart aanzienlijk op het energieverbruik van dergelijke gebouwen (ca. 80%) en leidt tot een duurzame én comfortabele binnenklimaatvoorziening. Vroeger leidde het gebruik van veel glas tot teveel warmte in de zomer en te veel kou in de winter. Moderne tuinbouwtechnologie biedt hiervoor de oplossing: oogst de warmte in de zomer en bewaar die warmte diep onder de grond voor gebruik in de winter.

Het is algemeen bekend dat planten een gunstige invloed hebben op het woon- en werkklimaat. Het concept Bouwen met Groen en Glas onderzoekt of planten en technologie uit de glastuinbouw kunnen worden ingezet om het klimaat in een bebouwde woonomgeving te reguleren. De inspiratie voor dit idee komt mede uit het project 'Kas als Energiebron'. Tijdens dit project is gebleken dat planten een koelend effect hebben: tweederde van de koeling in de kas vond plaats door de (water)verdamping van planten.

Planten dragen ook bij aan een prettig leef- en werkklimaat. Wetenschappelijk is vastgesteld dat tal van vervuilende stoffen (benzeen, formaldehyde) en fijn stof door planten worden afgebroken. Het nieuwe concept maakt het eenvoudiger om veel beter te ventileren zonder energie te verliezen. Ter vergelijking: het CO₂-gehalte ligt in veel scholen bijna drie keer hoger dan bijvoorbeeld in kantoren is toegestaan. Het is bewezen dat dit een negatieve invloed heeft op het leervermogen van kinderen.

Stand van zaken

In 2007 is geïnvesteerd in technische documentatie en in illustraties van mogelijke praktijkintroductions van het concept. Het boek dat in november 2007 samen met uitgeverij Aeneas op de markt is gebracht heeft in korte een aanzienlijk bereik gehad onder de doelgroep van architecten, bouwadviseurs, etc. Het boek laat zien dat bouwen met groen op de voorgestelde manier goed mogelijk is, en geeft ook de randvoorwaarden aan.

Na presentatie van het boek richten we ons op de implementatie. De belangstelling voor deze vorm van bouwen is groot – bij zowel particulieren als zakelijke partijen. We verwachten daarom dat de eerste gebouwen volgens het concept nog in 2008 kunnen worden opgeleverd. Projectontwikkelaar AM werkt samen met ons aan de realisatie van zogenaamde Klimaat Plus woningen volgens de principes van Bouwen met groen en glas in Amsterdam Noord. Deze woningen moeten netto energie gaan opleveren in plaats van gebruiken. Dat betekent een ongekend snelle realisatie van een concept, mede doordat de ontwikkeling en de realisatiefase gelijk op liepen.

Een eerste bouwvergunning is inmiddels afgegeven voor een kantoor in Huissen naast de Kas als energiebron. Het kantoor kan in de toekomst eenvoudig een andere functie krijgen als luxe woonhuis.

Met de grote projectontwikkelaar AM ontwikkelen we een plan voor drijvende kaswoningen volgens het Bouwen met Groen en glas concept in Amsterdam. In eerste instantie voor twintig woningen, maar op termijn moet er een complete drijvende wijk ontstaan die netto elektra levert aan de omgeving.

Bij dit traject zijn ondermeer de volgende partijen betrokken: AM, Huisman Hydroculturen, Ingolf Kruseman van Blom Architecten, Westbroek en Terhaar, Architectuurbureau Kristinsson, gemeente Venlo, Stadsdeel Amsterdam Noord, Floriade BV.

Calorieënbon

Het concept

De calorische waarde van voedingsmiddelen staat doorgaans op de verpakking vermeld, maar dat gebeurt op een erg onhandige manier. Die calorieën gaan over een speciale hoeveelheid (bijv 100g of een portie) van dat ene voedingsmiddel. Maar wat moet een consument daarmee als hij meerdere voedingsmiddelen koopt voor een heel gezin? Moet hij zelf alles optellen en bijhouden? Dat is onbegonnen werk. Gevolg is dat de calorieën-informatie zwaar onderbenut blijft. Kan dat beter? Wat zou er gebeuren als de consument op de kassabon ook het totaal aantreft van aangekochte calorieën? En daarbij bijvoorbeeld de melding: 'U heeft voldoende calorieën ingekocht om X personen Y dagen te voeden.' De verwachting is uiteraard dat dit aantal veel hoger zal zijn dan wat de consument vermoedt.

Stand van zaken

Het idee is in de week gelegd bij een aantal marketingdeskundigen. Hun conclusie was: het is een aantrekkelijk idee dat op zichzelf eenvoudig klinkt, maar lastig uit te voeren zal zijn. Over de impact op consumentengedrag durfden zij geen stellige uitspraken te doen. Vervolgens hebben twee studenten Industriële vormgeving (TUEindhoven) zich op het idee gestort. De wereld van voeding en overgewicht vormde voor hen een iets te verleidelijke bron van inspiratie: aan ontwerpen voor een calorieënbon zijn ze nauwelijks toegekomen, wel aan tal van andere interessante ideeën voor de vormgeving van (informatie over) voedingsmiddelen. Een groep Wageningse studenten, verenigd in het Wageningse Academic Masters cluster, heeft in juni 2007 de resultaten van hun multidisciplinaire onderzoek naar de aantrekkelijkheid van 'Calorieën op de bon' afgerond. Zij zijn wel gekomen tot een aantal uitvoeringsvormen en hebben die ook op hun communicatieve waarde onderzocht. Dit onderzoek heeft aanknopingspunten opgeleverd voor de implementatiefase. Hun rapport is elektronisch beschikbaar via de site van InnovatieNetwerk.

Celebrate Food

Het concept

Celebrate Food wil consumenten verleiden om vaker te kiezen voor verse, smakelijke, gezonde én verantwoord geproduceerde voeding.

Om dit te bewerkstelligen zoekt InnovatieNetwerk naar wegen om deze hoogwaardige voeding, die dan bij voorkeur bestaat uit regionale producten (vanwege hun versheid en kleine ecologische “footprint”), een prominentere plaats in winkels en (super)markten te doen krijgen.

Om het koopgedrag in deze richting te stimuleren worden enkele stappen ondernomen:

- 1) Consumenten prikkelen tot het maken van een verantwoorde keuze. Hiervoor wordt met verschillende specialisten samengewerkt. Zo zullen psychologen, sociologen, marketingspecialisten, ontwerpers en vele andere partijen samen aan een bruikbaar voorstel werken. Het concept dat hieruit voortkomt moet zowel toepasbaar zijn in geheel nieuwe formules als in bestaande winkels en supermarkten.
- 2) Het ontwikkelen van businessmodellen die het interessant maken voor lokale of regionale producenten om deel te nemen aan een (super)markt of detailhandelsformule. Dit leidt tot korte handelswegen en daarmee tot een geringere belasting van het milieu. Daarnaast krijgen regionale producenten door deze korte handelslijnen een eerlijke prijs voor hun producten (fair trade).
- 3) De ontwikkeling van een Europees referentiekader voor duurzame en gezonde voeding. Dit kader moet het uiteindelijk mogelijk maken om de maatschappelijke betrokkenheid van retailorganisaties per land te toetsen. Daarmee zetten we in op een grotere maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven. Om zo'n referentiekader te initiëren wordt een netwerk van Europese consumentenorganisaties opgezet, eventueel met behulp van Europese fondsen.

Stand van zaken

Het boekje Celebrate Food II was aanleiding voor een groot aantal partijen (vakbladen, dagbladen, instellingen en bedrijven) om op het concept te reageren. Dat was ook meteen een goede aanleiding om deze ontwerpfase te beëindigen.

Mooie ontwerpen zijn echter geen garantie voor een kassucces. Dat zal ook zeker niet opgaan wanneer het gaat om een retailontwerp waar écht verantwoorde producten moeten liggen. In dit concept is het de bedoeling om zo veel mogelijk regionale producten van plaatselijke producenten te verkopen. En producten die zo duurzaam mogelijk zijn geproduceerd. Hooggegrepen ambities. Om te onderzoeken of zo'n ambitie zich kan terugbetalen is door de Strategic Development Group (SDG) in samenwerking met verschillende partijen in Nederland een aantal business modellen ontwikkeld die kunnen leiden tot een Responsible Food Market van de Toekomst met een positief financieel rendement (divergentie model). Vanuit deze diverse business modellen wordt gewerkt aan de ontwikkeling van één of twee optimale modellen door middel van een convergerend proces via een kritisch pad analyse, met diverse partijen.

InnovatieNetwerk werd al diverse malen benaderd met de vraag of het concept al in de praktijk kon worden gerealiseerd. Eén partij was de Gemeente Wageningen, die geïnteresseerd is in het concept onder de noemer van "Supermarkt van de Toekomst". Hier is geen pilot uit voortgekomen omdat eerst zal moeten worden aangetoond dat een dergelijke supermarkt een positief rendement kan halen (het onder-

zoek van SDG). Momenteel wordt, vooruitlopend op de ontwikkelingen, bekeken of er een geschikte locatie binnen Wageningen kan worden gevonden voor een "Supermarkt van de Toekomst". Er hebben zich ondertussen ook marktpartijen gemeld, die dit initiatief willen ondersteunen.

Omdat het nog moeilijk blijkt om voldoende aanvoer van duurzaam geproduceerde regionale producten te realiseren en er overal nog wordt gezocht naar manieren om dat probleem goed te kunnen oplossen, wordt er door SDG gewerkt aan de opzet van een producenten/gebruikers platform. Voor de realisatie daarvan is een verbinding gelegd met Food and Nutrition Delta.

Een uitwerking van het Celebrate Food concept die nu al wél binnen bereik ligt komt voort uit de vertaling van het concept naar een nieuw op te zetten MBO/VMBO school in Maastricht (Citaverde College). De ambitie is overigens ruimer gedefinieerd in die zin dat ook werd voorgesteld om de inhoudelijke opzet van het thema "Gezonde Samenleving" uit te werken als macro voor een nieuwe opleiding (curriculum) met "Celebrate Food" als basis voor het fysieke ontwerp. Dat moet dan leiden tot een opleiding waar uitwisseling kan plaatsvinden tussen leerlingen en burgers. De supermarkt is dan een interface en tegelijkertijd een leeromgeving. De basis van de ideeën zijn ondertussen vastgelegd in een flyer. Wellicht dat dit onderwerp wordt losgekoppeld van het concept "Celebrate Food" omdat het dan meer om een nieuw onderwijsconcept zal gaan dan om een nieuwe supermarkt (van de toekomst).

Omdat in een gesprek met de Consumentenbond werd aangegeven dat zij zelfstandig door wilden gaan met een Europese benchmark voor supermarkten, is dit deelproject door InnovatieNetwerk afgesloten. Het doel, het proces en de resultaten van deze activiteit zijn verschenen in een "Vlugschrift" met een beperkte verspreiding.

Debatteren met stickers

Het concept

Debatteren met stickers brengt jongeren en levensmiddelenfabrikanten met elkaar in discussie over het assortiment in winkels (met de nadruk op supermarkten). Met dit concept willen we jongeren "terug laten praten" tegen producenten, en zijn zij niet langer (alleen) een marketingdoelgroep.

Reclamespotjes en verpakkingen van voedingsmiddelen doen vaak allerlei beloftes. Zo bestaan er koekjes die je makkelijk de hele dag door kunt eten en chocoladerepen die je net even de extra energie geven die je nodig hebt. Om jongeren te helpen om via dit concept kritisch te kijken naar voeding en de verschillende marketingtechnieken van fabrikanten ontwikkelen en toetsen we twee acties:

- voor het ontwikkelen van een kritische kijk: een jongerenplatform met de werknaam "Angry Young Consumers",
- voor het signaleren en reageren in de vorm van acties: een stickeractie onder de naam "Retour afzender".

Hiermee krijgt "fair trade" een dubbele betekenis. Het gaat niet alleen om een eerlijke behandeling van de producenten en leveranciers maar ook om een vorm van eerlijke informatieverstrekking aan afnemers. Daardoor zijn zij in staat om bewust hun waardering of afkeer van een product te kunnen geven.

Stand van zaken

Dit idee is in de eerste helft van 2007 in testvorm uitgevoerd. Francien Knorringa (Concepts to Go) en Judith Klute (ZOZ Concepts) hebben gesprekken gevoerd met diverse groepen jongeren - jongens en meisjes, jong en minder jong, gymnasiumleerlingen en VMBO'ers, etc. Uit deze gesprekken bleek dat voeding wel degelijk leeft bij jongeren - ze zijn er mee bezig, en worstelen met de overvloed aan keuzemogelijkheden en de stortvloed aan informatie bij voedingsprodukten. Ook is een eerste try-out geweest van een stickeractie-door-jongeren in een supermarkt. Alle betrokkenen waren onder de indruk van het resultaat en vooral de jongeren zijn meer dan bereid om verder met deze acties door te gaan. Daarmee is het concept levensvatbaar gebleken. De gesprekken en de try-out zijn uitgewerkt in de vorm van een videoverslag. De voorbereidingen zijn gestart voor de volgende fase: het daadwerkelijk opzetten van een platform van Angry Young Consumers.

Eeticons

Het concept

Eeticons biedt een alternatief voor de informatie op de achterzijde van levensmiddelenverpakkingen. Deze zijn vaak moeilijk te begrijpen of slecht leesbaar. Door makkelijk herkenbare iconen op de verpakking te plaatsen, kunnen consumenten in één oogopslag zien wat ze in huis halen. InnovatieNetwerk heeft zich voor het concept Eeticons laten inspireren door een systeem dat al jaren met succes wordt toegepast in China. In dit uitgestrekte land beheerst lang niet iedereen Mandarijn. Met het toepassen van eenvoudige iconen is het China gelukt om de meeste mensen op een aansprekende en simpele manier te informeren over voeding. Nu spreken de meesten van ons goed Nederlands, maar zijn er waarschijnlijk weinig die een gemiddelde levensmiddelenverpakking begrijpen. Denk hierbij aan woorden als 'maltodextrine', 'antioxidanten', diverse E-getallen, enzovoort. Om deze 'taal' goed te begrijpen is vaak meer nodig dan wat basiskennis. Vaak is een geïntegreerde kennis vereist van scheikunde, biologie of natuurkunde om écht te begrijpen wat er nu eigenlijk op al die verpakkingen staat. Om de consument hierin beter van dienst te zijn ontwikkelt InnovatieNetwerk om deze reden een systeem van makkelijk herkenbare plaatjes. Via deze afbeeldingen kan op eenvoudige wijze relevante informatie over voeding worden gecommuniceerd. Denk hierbij aan calorische waarde, de manier van produceren, de aanwezigheid van allergenen, enzovoort. Daarom is ook gekozen voor het woord 'Eeticon', een samentrekking van de woorden 'eten' en 'emoticons'. Deze laatste staan ook wel bekend als smileys: ronde, vaak gele gezichtjes, die een gemoedstoestand weergeven zoals lachen, huilen of boosheid.

In het zoeken naar een opening voor het creëren van een omslag in de wijze van informatievoorziening op verpakkingen is er eerst voor gekozen om jongeren te confronteren met enerzijds het verschil tus-

sen de fysieke inhoud van een verpakking (de chemische en fysieke samenstelling van het product) en de invloed daarvan op het lichaam en anderzijds de informatie die op de verpakking staat. Met toepassing van een alternatief systeem van informatievoorziening (Eeticons) worden de jongeren uitgedaagd om de geloofwaardigheid van de huidige informatievoorziening kritisch te bezien of beter te begrijpen hoe zij de informatie moeten lezen. Daarmee is een lijn gekozen die zich primair richt op het onderwijs en op bewustwording van jongeren. In deze benadering worden de Eeticons vervolmaakt als informatie-dragers. Daar ligt dan ook de koppeling met het concept “Debatteren met stickers”, een concept dat eveneens informatievoorziening en bewustwording van jongeren centraal stelt. De aanpak is echter erg verschillend in die zin dat bij het debatteren aan de jongeren wordt gevraagd vanuit hun al reeds bestaande kennis commentaar te geven op producten die zij als onnodig of ongewenst zien. Het is mogelijk dat op termijn beide concepten worden verenigd.

Stand van zaken

Een eerste charge van een set van twee lesboekjes is in het najaar van 2007 getest op een aantal verschillende scholen op MBO/VMBO niveau. De kern van het lesmateriaal gaat in op de informatie die op verpakkingen van levensmiddelen kan worden gevonden en levert een verdiepingsslag naar de effecten van verschillende componenten in onze voeding op consumenten (in het bijzonder in relatie tot overgewicht). Door een quest in de boekjes te verwerken, is een manier gevonden om het lesmateriaal aantrekkelijk te maken voor de leerlingen. De quest is een zoektocht op internet waarbij de sites moeten worden gevonden door het oplossen van versleutelde namen van de websites (een soort aanpak à la de Da Vinci Code). Dit geeft het lesmateriaal een vakoverstijgend karakter. Ook worden stickervellen met Eeticons gegeven waarmee leerlingen verpakkingen kunnen beoordelen op gezondheid. Docenten waren van oordeel dat dit materiaal een grote doorbraak betekent in educatief vlak. Voor de begeleiding van leerling en docent zijn er leerbrieven opgesteld. Deze moeten evenwel nog verder worden verbeterd.

Met de Waag Foundation en The Beach is een basis gelegd voor een verdere virtualisering van het lesmateriaal.

Het bleek nog niet mogelijk om in het lesmateriaal via alternatieve mogelijkheden van "tagging" (zoals met RFID's of semacodes) de interactie met internet te vereenvoudigen en te versnellen. De technologie daarvoor is nog te weinig uitontwikkeld. Daar ligt echter wel een grote uitdaging.

Eten van de Stad

Het concept

De productie van voedsel terugbrengen naar de stad. Dat is de basis van het concept Eten van de Stad. Door de uitbreiding van bijvoorbeeld volkstuinen en de slimmere inrichting van nieuwbouwlocaties moet het makkelijker worden om zelf voedsel te produceren. Het concept grijpt hiermee deels terug op de ‘Tuindorp-gedachte’ uit de jaren twintig. Hierbij moest ruimte en groen rust en ontspanning bieden

aan de toenmalige (fabrieks-)arbeiders. Het huidige uitgangspunt is echter dat hier ook voedselproductie aan wordt toegevoegd. Zo is een wooncomplex geschetst met 25 woningen in een groene nieuwbouw-omgeving. In het complex bevindt zich een kassensysteem voorzien van zonnepanelen. Hierdoor kunnen de bewoners zelf de verantwoordelijkheid nemen voor hun voedselbehoefte. De winst van deze manier van wonen en bouwen zit in de verscheidenheid van wonen met daarnaast een lagere milieubelasting door minder transport, bestrijdingsmiddelen, enzovoort. Ook wordt hiermee tegemoet gekomen aan de toenemende vraag van kwaliteit en kleinschaligheid.

Ook is er een belangrijke rol weggelegd voor boeren en producenten van streekproducten. Nu nog besluiten boeren steeds vaker om de handdoek in de ring gooien. Via het concept Eten van de Stad kan er een nieuwe markt ontstaan. Door de stijgende behoefte aan kwaliteit en kleinschaligheid zouden boeren direct contact kunnen zoeken met de bewoners van een wijk. Door goed te luisteren kan de boer zelf een niche-markt creëren en direct kunnen produceren voor een wijk. Dit zorgt voor korte lijnen tussen producent en consument, een belangrijk uitgangspunt van Eten van de Stad.

Een interessante optie is om de volkstuin weer een prominenter plaats te laten krijgen in de stad. Het begrip 'volks'tuin is eigenlijk niet echt meer van toepassing omdat tuinieren in de stad door de hoge grondprijzen een elitaire aangelegenheid is geworden. Tegenwoordig is het meer een tijdverdrijf voor welgestelde burgers en wordt er steeds minder voedsel geteeld. Om volkstuinieren toegankelijker te maken voor iedereen is uitbreiding van de volkstuinen nodig.

Stand van zaken

Het idee is naar voren gebracht bij de startbijeenkomst van de Innovatiekring Gezonde samenleving. Rien Bongers en Simone van den Broek van Het Portaal (Rotterdam) hebben de uitwerking op zich genomen. Zij hebben zich hierbij sterk laten inspireren door de London Food Strategy (gestart in 2006) en door ad hoc initiatieven die her en der in de grote steden al van de grond zijn gekomen. Zij kozen de Randstad als aandachtsgebied.

In hun zoektocht naar doorbraakinnovaties is het niet gelukt te komen tot benaderingen die echt iets toevoegen aan de vele al lopende initiatieven. Om die reden is besloten dit concept-in-wording niet langer op het werkprogramma te houden.

Gezonde wijk

Het concept

De alledaagse leefomgeving van burgers prikkelt steeds minder tot gezonde leefstijlen. Mensen bewegen minder, hebben moeite zich gezond te voeden, zijn weinig buiten en leven snel langs elkaar heen. Het concept Gezonde Wijk is erop gericht de alledaagse leefomgeving zó anders in te richten dat deze juist wél stimuleert tot gezonde leefstijlen.

Het concept Gezonde Wijk zoekt naar oplossingen de directe leefomgeving gezond(er) te maken. Het is bewezen dat groen in de directe woonomgeving positieve invloed heeft op mensen. Zo zijn mensen met een groengebied in de nabijheid eerder geneigd om te gaan wandelen of hardlopen. Maar het gaat om veel meer dan alleen bewegen.

Want de beleving van groen heeft een bewezen positieve werking op onze geestelijke gezondheid. Het gaat ook om meer dan de aanwezigheid van groen. Ook de inrichting en de toegankelijkheid van wijken speelt een rol. Hiervoor werkt InnovatieNetwerk samen met meerdere partijen zoals projectontwikkelaars, gezondheidsinstellingen, kunstenaars, en architecten. Allemaal partijen die een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan een 'slimme wijk' waar een gezonde leefstijl makkelijk en aantrekkelijk wordt: samen of alleen. Er wordt binnen het thema Gezonde Wijk niet alleen gekeken naar de wijk, maar ook naar de omgeving van de wijk. Want daar liggen vaak aantrekkelijke mogelijkheden die nauwelijks worden benut.

Stand van zaken

Het NIGZ heeft de verdere ontwikkeling van het concept ter hand genomen. De nadruk ligt op het genereren van praktisch realiseerbare ideeën voor een gezonde wijk. Zij zijn in het najaar van 2006 gestart en hebben hun werk in juni 2007 afgerond. In september verscheen de rapportage.

Aan de hand van inzichten uit de literatuur en hetgeen besproken is in ideeënsessies, is een selectie gemaakt van aspecten waar men aan kan denken bij het inrichten van een gezonde wijk: de aanwezigheid en toegankelijkheid van sportfaciliteiten, fiets- en voetpaden en van groenvoorzieningen en parken, de aanwezigheid van verkeersvertragende maatregelen, het aanbod aan parkeerplaatsen, de aanwezigheid van fast food ketens, snackbars en verkooppunten van tabak en alcohol, de geografische spreiding van winkels door een wijk, de hoeveelheid rommel op straat of graffiti op muren.

De NIGZ-uitwerking van Gezonde wijk vormt daarmee het estafettestokje voor de volgende fase, die in juni 2007 is gestart. De NIGZ-ideeën werken we met architecten en belanghebbenden uit tot meer integrale illustratie- en implementatieplannen. Noud te Riele heeft in opdracht van InnovatieNetwerk de coördinatie hiervan ter hand genomen. Hij heeft op drie locaties partijen gevonden die geïnteresseerd zijn om deze ideeën 'ter plekke' uit te voeren: Eindhoven, Alphen aan de Rijn en Enschede. Betrokken landschapsarchitecten zijn o.a. Buro Lubbers, DLA, en DS Landschapsarchitecten. Parallel aan de uitwerkingen-op-locatie, is een begin gemaakt met de opbouw van een webcommunity rond Gezonde wijk. Dynavision en Mobillion voeren dit onderdeel van Gezonde Wijk uit. De gedachte is met een community de ideeën van bewoners in de betreffende wijken gemakkelijker te ontsluiten, en daarmee te delen en te benutten. Ook andere geïnteresseerden kunnen deelnemen aan deze community. Voor InnovatieNetwerk is deze vorm van 'crowdsourcing' een test om te deze vorm van ideeënvorming op waarde te kunnen schatten.

HorkenNeppers

Het concept

Nederlanders scoren internationaal slecht als het gaat om beleefdheid. Velen blijken niet zo snel geneigd om de deur voor een ander open te houden. Sommigen beginnen een mobiel telefoongesprek op plaatsen waar dit niet wenselijk is. Het concept HorkenNeppers probeert dit

‘horkerige’ gedrag aan te pakken. Niet door ze te meppen, maar door ze te neppen. Binnen het thema ‘Gezonde Samenleving’ wordt ook gestreefd naar een moreel gezonde samenleving. HorkenNeppers richt zich vooral op de vraag: in wat voor samenleving willen wij dadelijk leven? Deze ontstaat niet door alle problemen bij de overheid neer te leggen, in de verwachting dat deze met nieuwe regels komt. Als dit het geval zou zijn, dan ligt het gevaar van ‘morele luiheid’ op de loer. Met andere woorden: door morele grenzen bij de overheid neer te leggen wordt het moeilijk om iemand aan te spreken op onwenselijk gedrag.

Stand van zaken

Met enkele studenten van de Erasmus Universiteit is onder leiding van Inez de Beaufort gekeken naar voorbeelden van horkerig gedrag en de aanpak daarvan. De resultaten zijn vastgelegd en ondertussen besproken. Het verslag vormde de basis voor een gesprek met het Instituut voor Maatschappelijke Innovatie (IMI). Guido Enthoven, Tom Egyedi en Larissa Verbeek van het IMI hebben interesse getoond voor het concept en een mogelijke aanpak is met Inez de Beaufort en InnovatieNetwerk besproken. Er werd voor een divergerende aanpak gekozen met een aantal acties:

- er moet meer duidelijkheid komen over de verschillende definities van gedrag die op dit terrein zijn te onderscheiden,
- er volgt daarna een projectie van de onderscheiden vormen van ongewenst gedrag op individuen en verschillende instituties, hetgeen tot de vaststelling van domeinen kan komen (een soort Motivaction aanpak maar dan van verschillende vormen van horken en hun domeinen)
- de resultaten moeten in verregaande mate kunnen worden verbeeld (geen bak met letters).

Het IMI voert deze acties uit.

Het is vooral een uitdaging om HorkenNeppers te vinden die goed aansluiten op het terrein van agro en groen. Wanneer dit uiteindelijk onvoldoende lukt, dan zal het idee worden overgedragen aan organisaties die werken in domeinen met een hoog horken-gehalte. De resultaten van een aantal gesprekken en consultaties worden momenteel door het IMI verwerkt in een rapportage.

Oerdis

Het concept

Oerdis reconstrueert het menu van onze verre voorouders om zo gezonde voeding onder de aandacht te brengen. Want we eten ongezond. Ons huidige voedingspatroon is volledig vervreemd van het ‘oerdiët’ en steeds vaker hebben ziektes en lichamelijke klachten te maken met ons eetgedrag. Aan de hand van uitgebreid wetenschappelijk onderzoek (o.a. archeologisch, antropologisch, etnografisch) kan in beginsel het ‘diët’ van onze voorouders worden gereconstrueerd. Met die kennis kan vervolgens door voedingsdeskundigen een ‘archetypische’ menukaart worden opgesteld. Deze reconstructie kan een goed beeld geven van de samenstelling van het ‘oermenu’. Mensen moeten suggesties uit Oerdis makkelijk kunnen opnemen in hun dagelijkse leven. Daarom komt de nadruk van het concept Oerdis te liggen op de praktische invulling ervan. Uiteindelijk moet dit leiden

tot een gezonder voedingspatroon. Want hoewel wij in de loop van de evolutie qua biochemie weinig van onze voorouders verschillen, zijn we qua eetgedrag volledig van hen vervreemd.

Stand van zaken

De basisteksten die door een aantal specialisten uit de voedingswereld en het archeologisch onderzoek zijn verzameld, zijn door Joosje Noordhoek geredigeerd tot een goed leesbaar verhaal met een duidelijke boodschap. Ondanks alle inspanningen is het echter nog steeds niet mogelijk gebleken een aanzet te leveren voor een Oerdis-voedselpiramide, naar voorbeeld van de piramides van het United States Department of Agriculture (USDA). Dat lijkt overigens op basis van de in Nederland voorhanden zijnde kennis ook niet haalbaar: het type kennis dat hiervoor nodig is, is in het geheel niet aanwezig in Nederland. Daarom is contact gelegd met Roger Fenwick van het Institute of Food Research (IFR) in Norwich (Engeland) met de vraag ons in contact te brengen met etnografen en/of antropologen die die kennis in Engeland wél kunnen hebben. Via de contacten die het IFR heeft geleverd, heeft Eveline Vaane daarna overleg gehad met een aantal Engelse specialisten die evenwel alleen op details nog kennis konden inbrengen. Daarmee lijkt dit een onderwerp waarop maar zeer beperkt kennis is ontwikkeld.

Om toch een slag met dit concept te kunnen maken is in een workshop in december met een aantal journalisten, archeologen en voedingsdeskundigen nagedacht over het dieet van onze voorouders en geprobeerd een "Oerschijf van Vijf" te ontwerpen. Het werd overigens een "Schijf van Drie". Onze verre voorouders jaagden en verzamelden hun eten: vlees (ook orgaanvlees), vis, schelpdieren, fruit, noten en groenten. In de "Oerschijf van Drie" is er dus een groot vak voor groenten en fruit, een vak voor vlees en vis en een klein vakje voor noten en zaden, ofwel meer eiwit, meer vet, meer vezels (niet verteerbare koolhydraten), minder snel opneembare koolhydraten (suikers, zetmeel). Er was immers toen nog geen landbouw en veeteelt, dus zuivel en granen ontbraken in het dieet. Suiker (saccharose) eten we pas sinds Napoleon, melk drinken we pas sinds 3500 jaar, granen eten we pas 6500 jaar (we hebben leren graan malen in Mesopotamië, koken doen we pas 350.000 jaar). In de afgelopen 100 jaar is ons vet/olie gebruik erg veranderd. Ons spijsverteringssysteem is echter nog steeds afgesteld op onze oervoeding en we eten daar niet naar! De uitgangspunten in Oerdis staan daarmee nog fier overeind. We zouden moeten eten zoals we dat 150/160.000 jaar geleden al deden. Niet qua producten uiteraard, maar wel vertaald naar nutriëntensamenstelling. Alleen, hoe kunnen we dat kwantificeren? De vraag die ook wordt opgeroepen is of de Oerdis haalbaar zal zijn in de huidige tijd.

Er wordt nu een rapportage opgesteld waarin de uitgangspunten van het concept worden uitgewerkt. We gaan zeggen dat het niet goed gaat met onze voeding en dat we kunnen leren van het verleden. En van dat verleden weten we in kwantitatieve zin te weinig af. Maar we kunnen veel leren van de antropologie, mits ze dan aandacht willen besteden aan dit onderwerp. Binnen het Amsterdams Archeologisch Centrum is over het concept gesproken. Zij willen een breed wetenschappelijk programma opbouwen rond het concept.

Door al deze acties is er al met al een behoorlijk netwerk rond dit concept opgebouwd. En veel van de betrokkenen zijn ook geïnteresseerd in de ideeën en bereid om verder mee te denken en mee te werken. Zij zien dat er aanknopingspunten liggen voor verdere uitwerking en (gedeeltelijke) implementatie.

Samen Goed Eten

Het concept

Samen Goed Eten brengt het belang van een goede maaltijd in goed gezelschap onder de aandacht. Want een gezamenlijk genoten lekkere maaltijd, zo wijst onderzoek uit, heeft een positieve invloed op mensen. Toch blijkt dit in de praktijk nauwelijks te realiseren. Collectieve maaltijdvoorzieningen – als ze er al zijn – worden nu sterk gedomineerd door efficiency (gaarkeukens etc.). Eten wordt in dit geval meer beschouwd als ‘voeding’ dan als ‘maaltijd’ en is bovendien vaak een individuele aangelegenheid. Vanuit sociaal-maatschappelijk oogpunt heeft deze benadering een keerzijde. Zo zijn er aanwijzingen dat ouderen hun eetlust terugkrijgen, zieken sneller beter worden, en kinderen gezonder gaan eten, wanneer er meer aandacht aan de maaltijd wordt besteed. Het gaat dan om wat men eet, maar zeker ook om hoe men het eten ervaart. Ambiance en gezelschap zijn hierbij van groot belang.

Na de succesvolle introductie van Smaaklessen, is de discussie rond de kwaliteit van eten en de kennis van eten bij kinderen in sneller vaarwater gekomen. InnovatieNetwerk voelde de behoefte om hierop verder te bouwen en op een meer structurele manier te kijken naar de rol die Samen Goed Eten kan spelen in collectieve omgevingen zoals scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen.

Met het project Samen Goed Eten wil InnovatieNetwerk bijdragen aan het doorbreken van deze geïndividualiseerde eetcultuur. Het is onze ambitie om concepten te ontwikkelen waarbij de invulling van de gezamenlijke maaltijd wordt ‘herontdekt’. Concepten waarbij ruimte is voor denken in meerwaarde van samen eten. We kijken goed naar voorbeelden in de praktijk waar Samen Goed Eten wél van de grond komt: wat kunnen we leren van die goede uitzonderingen om te zorgen dat Samen Goed Eten overal de regel wordt? Hoe kunnen we een structurele basis aan die initiatieven geven?

Stand van zaken

Twee afzonderlijke projecten liggen aan de basis van het concept. Eén project is een literatuurstudie naar de relatie tussen voeding (c.q. eetcultuur) en de leerprestaties van kinderen op school. Marianne Helsmans heeft hiervan een rapport gemaakt dat gepubliceerd is in de serie van InnovatieNetwerk. Zij concludeert dat er goede theoretische aanwijzingen zijn voor een positieve relatie tussen eten en leren, maar dat het empirisch onderzoek hiernaar tot nu toe onvoldoende overtuigend is. Zij beveelt aan om investeringen in maaltijdvoorzieningen op scholen onderwerp te maken van een (zo omvangrijk mogelijke) effectstudie. Het tweede project is een inventarisatie van buitengewoon goede voorbeelden van 'samen goed eten' in drie segmenten: scholen, verzorgingstehuizen en ziekenhuizen. Inclusief drie buitenlandse voorbeelden zijn in totaal achttien 'parels' verzameld en te boek gesteld.

Dit project is uitgevoerd door Linda Rutten van Business Openers Innovation. Conclusie van dit parels-boek is dat deze initiatieven nog steeds erg sterk leunen op de inzet van individuen. Daardoor is de basis wankel, en dreigen de initiatieven niet verder te komen dan de pioniersfase. De initiatiefnemers vragen daarom om verbreding en opschaling, oftewel om voorzieningen die het beslissers en uitvoerders in die segmenten aantrekkelijk maken om te gaan investeren in Samen Goed Eten. Het boek is extern vormgegeven.

Beide rapportages zijn onderwerp van een aantal bijeenkomsten met stakeholders begin 2008. Op deze bijeenkomsten spreken beslissers in beleid, onderzoek, scholen en zorginstellingen. Deze bijeenkomsten worden voorbereid met Helga van Marrewijk en Edith Bentvelsen (bureau Ment).

SmaakNet

Het concept

Ongezonde voeding, overgewicht, weinig tijd nemen voor de maaltijd, te weinig bewegen, steeds goedkopere ongezonde calorieën, overall snacks te koop – allemaal kenmerken van een niet echt gezonde levensstijl. Om het tij te keren proberen we vaak verkeerd gedrag te ontmoedigen of te bestraffen. Maar de echte uitdaging is het aantrekkelijk maken van ander gedrag, van andere leefstijlen, en andere leefomgevingen. Niet door te waarschuwen voor de gevaren van het ongezonde, maar door het verleiden tot de verlokkingen van het gezonde. Een aanpak die kansen biedt is het leren waarderen van smaak. In die aanpak is smaak de verbindende schakel tussen gedrag, beleving en omgeving. Door te genieten van wat een smaakvol product ons biedt. En door de waarde te ontdekken van de vele variaties in smaak; het begin van het eind van een smakeloos en kleurloos bestaan. Zou zo iets als een netwerk van mensen die zich nog steeds bekommeren om de rijke smaak van onze dagelijkse voeding iets teweeg kunnen brengen? Kunnen zij dat besef doen doordringen in brede lagen van onze samenleving? Wat is er voor nodig om zo'n 'smaaknet' succesvol te doen zijn? En wat is dan het beoogde gevolg?

Stand van zaken

Op basis van een meerdaagse workshop met potentiële betrokkenen, heeft Wibbo Koole (Create2Connect) een advies opgesteld over de kansen en bedreigingen voor dit concept. Een belangrijke conclusie was dat het concept nog onvoldoende grijpbaar en onvoldoende afgebakend is om effect te kunnen hebben. Er zijn veel initiatieven die de ambitie van het Smaaknet proberen te benaderen, zodat de toegevoegde waarde van dit nieuwe concept zeer helder en onderscheidend moet zijn. Koole's advies hier eerst in te investeren is opgevolgd in de vorm van een tweede workshop, nu met andere deelnemers, en onder leiding van Erik op ten Berg (COCD).

Uit de 'confrontatie' tussen de ideeën die uit verschillende SmaakNet-sessies zijn voortgekomen, hebben we geconcludeerd dat de SmaakNet-inspanningen, oorspronkelijk anders dan bedoeld, het kader hebben opgeleverd voor de verschillende activiteiten die zijn voortgevloeid uit eerdere brainstormacties zoals 'communiceren over eten' en 'ideevormende consortia' zoals die met de innovatiekring Gezonde Samenleving. De grote winst van de SmaakNet-sessies is dat we als resultaat van de bijeenkomsten nogal wat omkeringen en omslagen hebben

kunnen formuleren. Dat lijkt triviaal, maar is het zeker niet. Het blijkt in de praktijk steeds lastig om echte systeeminnovaties of ‘paradigma shifts’ helder voor ogen te krijgen en scherp te benoemen. Een paar voorbeelden van systeeminnovatie-kernen die in het SmaakNet-traject zijn benoemd:

- Van gezond en veilig naar bijzonder en gewaardeerd;
- Van geconstrueerde smaak naar oorspronkelijke smaak;
- Van vanzelfsprekende inname naar bewuste ontspanning.

De benoemde omkeringen blijken nu in andere al lopende concepten of ideeën al aardig ‘gedekt’ te worden. De conclusie is dat we een concept als SmaakNet als zodanig niet nodig hebben om praktisch te kunnen werken aan de hiervoor genoemde omslagen. SmaakNet zelf is niet het grensverleggende concept geworden dat we voorzien hadden, maar heeft voldoende interessante bijproducten opgeleverd. We nemen dus afscheid van SmaakNet als zelfstandig nieuw concept en gaan verder met andere concepten waar smaak een meer of minder centrale rol speelt. Een uitgebreide beschrijving van het proces rond dit concept is beschreven in een “Vlugschrift SmaakNet”.

Eén van de ideeën die is voortgekomen uit de sessies is overigens wél uitgevoerd: een praktijkonderzoek naar de rol van smaak in de keten van een aantal voedingsmiddelen. Gekozen is voor de producten tomaten en karbonade, waarbij beginnend bij het retailniveau (winkel) het product ‘naar beneden’ de keten in is gevolgd, met telkens als vraag: temidden van alle beslissingen die in elke schakel genomen worden die consequenties kunnen hebben voor de eigenschappen van het product, welke rol speelt smaak daarin? Karine Hoenderdos en Angela Severs (Bureau Scriptum) hebben dit onderzoek uitgevoerd.

Streekstations

Het concept

Streekstations is een concept dat tankstations wil verrijken met een gevarieerd aanbod van ambachtelijke streekproducten. Mensen die een tankstation bezoeken zijn nu nog aangewezen op een standaard assortiment van kant-en-klare producten. Streekstations wil hier meer variatie en vooral kwaliteit in aanbrengen. Door vooral producten uit de streek te introduceren die met veel zorg en aandacht zijn gemaakt. Dergelijke ‘langzame’ producten zijn doorgaans moeilijk te verkrijgen voor stedelingen. Door het aanbod te lokaliseren op plaatsen buiten de stad waar veel stedelingen toch al komen – benzinestations langs snelwegen – kunnen twee vliegen in één klap geslagen worden: een marktimpuls voor agrarische aandachtsproducten, en daarmee een economische versterking van deze productiewijze in en rond de drukke Randstad.

Enkele uitgangspunten zijn:

- Het aanbod van producten uit de streek moet zich onderscheiden door smaak en kwaliteit. Daarnaast moet een product met zorg zijn bereid: het moet een verhaal hebben.
- Er moet contact mogelijk zijn met het agrarische achterland (wat producten uit andere streken van Nederland overigens niet uitsluit).
- Het doel is om grote groepen mensen in contact te laten komen met het aanbod uit de streek. Waarschijnlijk zal de drukke Randstad de aangewezen plek zijn om te starten met Streekstations.

Stand van zaken

Een verkenning van mogelijkheden, uitgevoerd door het LEI, heeft geresulteerd in twee 'formules' voor de praktische uitwerking van het concept. Eén formule betreft een nieuw te bouwen koop- en eetomgeving, die niet alleen sterk leunt op streekproducten, maar ook wat betreft architectuur en informatievoorziening expliciet verbonden is met de streek waarin het station is gevestigd. Het assortiment is breed, met veel vers en ter plaatse bereidbaar. De andere formule borduurt voort op bestaande winkels bij benzinstations en heeft daarmee een beperkter assortiment en relatief weinig streekgebonden dienstverlening. De twee formules zijn verbeeld in artist impressions, die gecombineerd worden met sfeerverhalen en tezamen de bouwstenen vormen voor een illustratie- en realisatiebundel. Deze bundel is de inzet voor een commercialisatieslag. Gedurende de verkenning bleek dat het onderwerp (de bereikbaarheid van deze 'aandachtsproducten') bij veel partijen leeft – niet alleen bij agrarische ondernemers en bij de retail en de horeca, ook bij overheden LNV, VenW, en gemeentes.

In en naar aanleiding van een workshop over de illustratie- en realisatiebundel, eind 2007, zijn vijf snelweg-locaties aangewezen waar het streekstationconcept geïmplementeerd kan worden.

Parallel aan bovenstaande activiteiten is aangehaakt bij 'Landschapsbenzine', een initiatief van Tom Bade, van TripleE. Het idee hierachter is automobilisten via hun benzine co-financiers te laten worden van de onderhoud van het landschap langs snelwegen. Streekstations beoogt ook een dergelijke co-financiering, maar het mechanisme is niet de benzineverkoop, maar de verkoop van de producten van het (agrarisch) landschap. In beide gevallen is evenwel een of andere organisatievorm nodig om inderdaad te bewerkstelligen dat de kwaliteit van het landschap in stand blijft of verbetert.

Waardenpas

Het concept

Iedereen heeft zijn eigen morele waarden. De ene persoon drinkt Max Havelaar koffie, maar geeft wat minder geld uit aan eco-producten, de andere persoon drinkt huiskoffie maar wil per se onbespoten groente en fruit. Beide personen hebben hun eigen morele voorkeuren. Het is echter niet altijd eenvoudig om een keuze te maken. Er zijn weliswaar vele keurmerken die consumenten hierbij van dienst zijn, maar op de gemiddelde verpakking van een product staat maar weinig (begrijpelijke) informatie over bijvoorbeeld de herkomst, de productiemethode, de milieubelasting, enzovoort.

Door 'waarde-informatie' toe te voegen aan producten, kunnen consumenten hun koopgedrag bijhouden. Dit gebeurt allereerst door online via een vragenlijst de persoonlijke waarden te toetsen. Dit levert een profiel op dat laat zien wat zij nu echt belangrijk vinden. Vervolgens wordt na elke betaling met de Waardenpas informatie opgeslagen over de verschillende producten. Thuis kan vervolgens de pas worden uitgelezen waardoor direct zichtbaar wordt of de aankopen overeenkomen met het 'morele profiel' dat is opgeslagen. Consumenten kunnen hierdoor eenvoudig achterhalen of aankopen voldoen aan hun persoonlijke eisen. Uiteindelijk zorgt deze transparantie ervoor dat zij tijdens het winkelen makkelijker een bewuste keuze kunnen maken.

De Waardenpas maakt het daarmee voor consumenten makkelijk om een moreel verantwoorde keuze te maken bij hun aankopen. Door toegevoegde informatie aan producten kunnen consumenten via deze betaalpas controleren of hun koopgedrag overeenkomt met hun persoonlijke waarden. In discussies over verduurzaming van landbouw en voedsel komen we niet verder dan vast te stellen dat er een spanning is tussen burger en consument (“de burger wil verantwoorde producten, maar koopt de consumenten die ook?”). Terwijl we weten hoe lastig het is om die inspanning inzichtelijk en hanteerbaar te maken voor de mensen zelf. Met een Waardenpas zien mensen in welke mate die spanning ook voor hen zelf geldt en wat zij er aan kunnen (en willen!) doen. Een waardenpas individualiseert daarmee een dilemma wat nu nog blijft steken in abstracties en morele appels.

Stand van zaken

Dit idee is verder uitgewerkt door Dick Rijken (Haagse Hogeschool en VPRO), Justus Tomlow en Allard Roeterink, in de vorm van een visualisatie van de waardenpas en van de bijbehorende online omgeving. Het resultaat is gepresenteerd en besproken in de innovatiekring Gezonde samenleving, en in het bestuur van InnovatieNetwerk. In juni 2007 is Rijken gestart met fase 2: het ontwerp van de online omgeving in dialoog met toekomstige partners, zodanig dat het resultaat in de volgende fase gerealiseerd kan worden in de vorm van een werkende website. Hierin onderscheiden we twee subdoelen:

a. Ontwerp

Een ontwerp wordt gemaakt dat een helder beeld geeft van gebruikersgedrag in relatie tot informatie-inhoud, functionaliteit, structuur, interactie en vormgeving van de online omgeving. Dit betekent dat het ontwerp zodanig gedetailleerd zal worden uitgewerkt dat het zonder verder ontwerpwerk gebouwd kan worden in een later stadium door een technische partij (de kosten van deze implementatie kunnen op dit moment nog niet begroot worden).

b. Partners

We voeren een verkenning uit van mogelijke partners die een rol kunnen spelen in het realiseren van een werkende online omgeving, en betrekken hen waar mogelijk en zinvol ook in het ontwerpproces.

Eind 2007 was de online omgeving nagenoeg (“80%”) gereed en is ook een aantal partners gevonden waarmee het idee in een volgende fase uitgevoerd kan worden. Dit wordt samengenomen in een plan van aanpak voor de implementatiefase.

4.3 Rapporten en andere uitgaven

- Gezondheid zonder Grenzen (filmpresentatie, maart 2007)
- Voedselketenstad (filmpresentatie, maart 2007)
- Debatteren met stickers (filmpresentatie, maart 2007)
- Gezonde Wijk (filmpresentatie, maart 2007)
- Waardenpas (filmpresentatie, maart 2007)
- (W)eetjewel: Beter weten wat je eet en wat het met je doet. Boekje 1 (rapportnr. 07.2.157, augustus 2007)

- (W)eejtewel: Beter weten wat je eet en wat het met je doet. Boekje 2 (rapportnr. 07.2.158, augustus 2007)
- Smart meals. Zorgt betere voeding ook voor betere leerprestaties? (rapportnr. 07.2.164, september 2007)
- Gezonde Wijk – ideeën voor de inrichting en uitrusting van een gezonde wijk (rapportnr. 07.2.165, september 2007)
- Smaak in de keten – Een speurtocht in opdracht van InnovatieNetwerk (rapportage, september 2007)
- Speurtocht naar smaak in de voedselketen (persbericht, 26 september 2007)
- Parels van samen goed eten: Een inventarisatie van uitzonderlijke voorbeelden (rapportnr. 07.2.170, oktober 2007)
- Woningen van groen en glas in IJburg (persbericht, 16 november 2007)
- Villa Flora: een innovatief kantoor-concept Floriade 2012 (29 november 2007)
- Bouwen met Groen en Glas (commerciële uitgave van Aeneas, november 2007)
- Angry Young Consumers in actie – debatteren met stickers (film, december 2007)

4.4 Media

- Gezondheidstrend zal nog jaren de winkelvloer beheersen, smeltende poolkap en oproep Bill Clinton beïnvloeden consumptiegedrag consument (DistriFood, 6 januari 2007)
- Rauwkost bij de lunch (NRC Handelsblad, 20 januari 2007)
- “Ik denk nooit: vandaag ga ik eens gezond doen” (Beter, 28 februari 2007)
- Smaaklessen op Van Hall (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 22 februari 2007)
- Dom voer, onderzoekers proberen verband tussen Junk food en slechte leerprestaties te bewijzen (Zsana, februari 2007)
- Minister Verburg leert proeven in Den Haag (Agrarisch Dagblad, 14 maart 2007)
- Kijk het kabinet eens communicatief zijn (smaaklessen) (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 16 maart 2007)
- Biologisch product uit regio verdient eer (Agrarisch Dagblad, 27 april 2007)
- Eten moet groeien in de stad (NRC Handelsblad, 3 mei 2007)
- Zelf kijken waar en hoe tomaten groeien (De Westlander dinsdag, 27 maart 2007)
- Een kind moet leren hoeveel klontjes suiker er in een fles cola gaan (De Twentsche crt Tubantia ed. Oldenzaal, 14 april 2007)
- Zelf koken helpt kiezen voor gezond (Provinciale Zeeuwse Crt.ed Walcheren, 17 april 2007)
- Kinderen mogen niet òòk patatgeneratie worden (BN de Stern ed. Moerdijk, 14 april 2007)
- Leer patatgeneratie piepers koken (Noordhollands Dagblad ed. Enkhuizer Courant, 17 april 2007)

- Patatgeneratie moet op school zelf leren koken (Brabants Dagblad ed, Tilburg west, 21 april 2007)
- Nooit meer troep eten (Quest, 31 mei 2007)
- Vies bestaat niet (Vrij Nederland, 28 april 2007)
- De smaak van bewustwording (Supermarkt, 28 april 2007)
- Leren eten (Folia, 27 april 2007)
- Moeders, neem het op tegen bange politici (Trouw, 19 mei 2007)
- Jeugd aan de slag met 'slow food' (Stentor Deventer Dagblad, 12 mei 2007)
- Smaaklessen op basisschool (BN de Stem, ed Moerdijk, 16 maart 2007)
- Pierre smaakambassadeur Wind (Smaakmakend, 31 maart 2007)
- Smaakweek wordt geen elitair feestje (DistriFood, 24 maart 2007)
- Meer aandacht voor voeding op scholen (Zuivelzicht, 23 maart 2007)
- Kinderen leren proeven (SBM, 30 april 2007)
- Interview Pierre Wind (Health Achmea, 31 maart 2007)
- Smaakles voor kids (Nieuwsbode, 9 mei 2007)
- De Krullevaart eet gezond (Maasroute, 10 mei 2007)
- Kinderen leren weer proeven (Deventer Post, 16 mei 2007)
- Brede scholen hard op zoek naar nieuwe activiteiten (Nieuwsblad Geldermalsen (18 mei 2007)
- Smaakt het beter? (Trouw, 16 juni 2007)
- Openstelling Innovatie Groen Onderwijs 2007 (Nederlandse Staatscourant, 26 juni 2007)
- Slow food maakt eten smaakvoller (Deventer Post, 26 juni 2007)
- Een kijkje inde kassen van het Westland (Almere deze week, 4 juli 2007)
- Anne & Anne`vlammende finale op de markt (Maassluise Courant,de Schakel, 6 juli 2007)
- Verburg wil smaaklessen voor kwart van de jeugd (Agrarisch Dagblad, 7 juli 2007)
- Smaken verschillen (Telstar, 11 juli 2007)
- Smaaklessen op de Jozefschool (De Hoekse Krant, 12 juli 2007)
- Biologieles in de vruchtentuin (Leusder Krant, 25 juli 2007)
- Schoolfruit op Europese agenda door onze lobby in Brussel (Vakblad AGF, 26 juli 2007)
- De deskundige (Zondagkrant Doetinchem, 29 juli 2007)
- Het is tijd voor Slow Food (Oude IJsselstreek Vizier, 8 augustus 2007)
- Pierre Wind: Op de bres voor smaakbewustzijn (Horeca Entree, 21 augustus 2007)
- Geld in aanpak overgewicht jeugd (Stentor Zwolse Courant ed. Zwolle/stad, 22 augustus 2007)
- Strijd tegen overgewicht (De Swollenaar, 27 augustus 2007)
- Gezond project (Peperbus, 29 augustus 2007)
- Via Hap & Stap bewust gezond (Stentor Apeldoornse Courant, 6 september 2007)
- Jongeren vinden gezond eten saai (Voedingsmiddelen –technologie VMT, 7 september 2007)
- Wind in Den Haag (TV Nederland 2, 7 september 2007)
- Hutten bouwen is het beste medicijn/Investeren in (NRC Handelsblad, 8 september 2007)

- Streekstations, tankstations net regionale producten (Agri Holland, 9 september 2007)
- Diploma te halen in week van de smaak (Witte weekblad ed. Alkemade e.o., 12 september 2007)
- Op zoek naar de pareltjes van kijkers (Nederlands Dagblad, 18 september 2007)
- Diëtisten delen blikjes sardines uit (Zundertse Bode, 19 september 2007)
- Van alles te beleven tijdens eerste week van de smaak (de Koerier Uden, 19 september 2007)
- Eten met Puck. Smaakdiploma A (Gelderlander ed. Wijchen en Beuningen, 20 september 2007)
- Smaakdiploma A van 8 at bij oma patat van aardappel (Brabants Dagblad ed. Bommelerwaard, 20 september 2007)
- Smaakdiploma A (Eindhovens Dagblad ed. Gestel/Strijp/Centrum, 20 september 2007)
- Smaakdiploma A (BN de Stem ed. Breda, 20 september 2007)
- Smaakdiploma A (Stentor Deventer Dagblad, 20 september 2007)
- Kokologie voor aardappeleters (AD Algemeen Dagblad, 22 september 2007)
- Minister Verburg opent de week van de smaak (Friesch Dagblad, 22 september 2007)
- Boer zoekt mond (Nieuwe Oogst ed. Noord, 22 september 2007)
- Ik wil onsterfelijk worden (Volkskrant banen, 25 september 2007)
- Mixen voor een gezonde puber (Parool, 25 september 2007)
- Dit wordt de dag van Leen van Zelderen. Want hij geeft de jeugd smaakles (DAG, 25 september 2007)
- Smaakles en proefwerk leiden bij goed gevolg tot smaakdiploma (Gelderlander Achterhoek, 25 september 2007)
- Ik zou kinderen het liefst in een labjasje dingen laten onderzoeken (Stad Wageningen, 26 september 2007)
- Smaakdiploma tijdens week van de smaak (Witte weekblad ed. Alphen a/d Rijn e.o., 26 september 2007)
- Wel 'ns verliefd op een tomaat? (Weekblad Regio Oss op woensdag, 26 september 2007)
- Op voor smaakdiploma A (Nederlands Dagblad, 26 september 2007)
- Eten is leuker en lekkerder dan zoenen/voedsel voor gemak, funest voor gezondheid (Brabants Dagblad ed. Oss e.o., 26 september 2007)
- Consument moet bij aankoop naar smaak vragen (Agrarisch Dagblad, 26 september 2007)
- Morrende consument moet smaakvoller product eisen (Agrarisch Dagblad, 28 september 2007)
- Dikkerds zijn losers (NRC NEXT, 28 september 2007)
- Smaak (Groenten en Fruit, 28 september 2007)
- Kinderen ervaren niet alleen zoet smaakt lekker/ Voeding is zaak van ouders (Stentor Gelders Dagblad, 28 september 2007)
- Vragen over smaak aan Gert van der Lugt (Nederlands Dagblad, 29 september 2007)
- Lang leve de producten van de landwinkels (NRC Handelsblad, 29 september 2007)
- Minister Ab Klink gaat obesitas te lijf (Margriet Special, 30 september 2007)

- Ik communicatief met tomaten (Delicious, 30 september 2007)
- Smakelijk (Ouders van Nu, 30 september 2007)
- Smaaklessen op 't Baken/ Lessen in smaak (Wijks Nieuws, 3 oktober 2007)
- Gezond genieten (Misset Horeca, 5 oktober 2007)
- Boerenbewustzijn voor jongeren (Metro ed. Amsterdam, 11 oktober 2007)
- Competitie gezondste school van Nederland (Agrarische Dagblad, 12 oktober 2007)
- Verburg moet onsmakelijk hutspotterig beleid verruilen voor nieuw recept (Agrarisch Dagblad, 13 oktober 2007)
- Smaakontwikkeling (Voedingsmiddelen-technologie VMT, 19 oktober 2007)
- Scholier mag kiezen: the sky is the limit (Groenten en Fruit, 19 oktober 2007)
- Samenleving zoekt boer (Nieuwe Oogst ed. Noord, 27 oktober 2007)
- Bestrijden overgewicht gaat te langzaam (Carriere+, 31 oktober 2007)
- LNV wil kennis voedselproductie vergroten (Zuivelzicht, 1 november 2007)
- Overtuigen van nut gezonde voeding (Zuivelzicht, 1 november 2007)
- Peper & Zout (Misset Horeca, 2 november 2007)
- Streekproducten langs de snelweg promoten (Friesch Dagblad, 8 november 2007)
- Verkoop streekproducten langs snelweg (streekstation) (Boerenvee, 9 november 2007)
- Verscampagne met Pierre Wind tegen verspilling en voedselvergiftiging/ Koelkasten lijken soms wel een vuilnisbelt (AD Utrechtse Nieuwsblad ed. Utrecht Stad, 10 november 2007)
- Verscampagne met Pierre Wind tegen verspilling en voedselvergiftiging/ Koelkasten lijken soms wel een vuilnisbelt (AD Algemeen Dagblad, 10 november 2007)
- Limburgse basisschooljeugd krijgt smaaklessen (Trompetter Midweek ed. roermond, 13 november 2007)
- Smaken leren kennen op school (Nieuwsblad Geldermalsen, 15 november 2007)
- Pomp (Groenten en Fruit, 16 november 2007)
- Jongens horen in bomen te klimmen (Nederlands Dagblad, 19 november 2007)
- Kind centraal stellen bij aanpak overgewicht (Voedingsmiddelen Industrie Magazine, 22 november 2007)
- Streekproduct aan de pomp (Boerderij, 20 november 2007)
- Sla is geen kringeltje in een plastic zakje (smaaklessen) (Groot Rijswijk, 22 november 2007)
- Wonen en werken tussen de palmen ('t Hele Westland, 22 november 2007)
- Smaaklessen (COS Computers op school, 30 november 2007)
- Gerda zegt onze spijzen AMEN (Smaakwereld, 30 november 2007)
- Innovatief kantoorconcept voor Floriade 2012 (Architectenweb, 30 november 2007)
- Kantoor op terrein Floriade wekt straks zijn eigen energie op (Gelderlander ed. Maasland, 1 december 2007)
- De gezonde school (smaaklessen) (Ad Algemeen Dagblad, Rotterdams Dagblad ed. Rotterdam Stad en Utrechts Nieuwsblad ed. Utrecht Stad, 3 december 2007)

- Groenste kantoor komt op Floriade 2012 (E3 Journaal Venray, 5 december 2007)
- Floriade 2012 gaat nieuwe fase in (De Boomkwekerij, 7 december 2007)
- Villa Flora, visitekaartje glastuinbouw op Floriade 2012 (Bloemisterij, 7 december 2007)
- Minister onthulde eerste Floriadeboom (Trompetter ed. Venlo/Helden, 7 december 2007)
- Groenste kantoor (Nieuwe Oogst ed. Oost, 8 december 2007)
- Brug tussen snelweg en achterland (streekstation) (De Wereld van Jip, 10 december 2007)
- Minister Verburg onthult eerste Floriade 2012 boom (Bloemenkrant, 11 december 2007)
- Groenste kantoor van Nederland (Weekblad Facilitair & Gebouwbeheer, 13 december 2007)
- Ik heb absoluut geen ADHD (smaaklessen) (NL70, 18 december 2007)
- Bouwen met groen en glas (Telegraaf, 19 december 2007)
- Landbouwraden worden geen reclamezuilen voor bedrijven (smaaklessen) (Vakblad AGF, 20 december 2007)
- Dag van de Tuinder met workshop 'Bouwen met Groen en Glas' (Groenten en Fruit, 21 december 2007)
- Een tuinbouwkas als kantoor (Technologiekrant, 21 december 2007)
- Wonen en werken tussen de palmen in Aalsmeer (Nieuwe Meerbode ed. Aalsmeer e.o., 27 december 2007)
- Wonen en werken in licht en groen (Stedebouw & Architectuur, 30 december 2007)
- Bouwen met groen en glas (Stedebouw & Architectuur, 30 december 2007 en Stedenbouw, 31 december 2007)
- Villa Flora: innovatief kantoor-concept Floriade 2012 (Nieuwsbrief LTO Noord Glaskracht, december 2007)
- Scholieren en voeding: Pierre Wind, Jamie Oliver of met z'n allen? (Foodpersonality, 31 december 2007)
- Wat inspireert... (Nieuws over kindervoeding, 2007)

4.5

Lezingen en workshops

- "Onderwijs krijgt de smaak te pakken". NetWERKdag 'Grensverleggend Vernieuwen'. Henk Huizing (Driebergen, 30-10-2007)
- "Smaaklessen". Teamdag 'Wegen naar de Toekomst' van Rijkswaterstaat. Henk Huizing (Delft, 29-11-2007)
- "Markt voor Gezonde Voeding". Bijdrage aan Forumdiscussie tijdens congres Euroforum, Henk Huizing (Leiden, 12-12-2007)
- Workshop Oerdis. Henk Huizing (Bennekom, 11-12-2007)

5.

Innovatie

Stimulerende

Omgevingen

5.1

Het thema

Als het gaat om het stimuleren van innovaties, zien we alom een zoekproces naar de heilige graal; naar concepten, instrumenten en andere institutionele vormen en principes waarmee de innovatiekracht van bedrijven, organisaties en besturen ondersteund en versterkt kan worden. Ook door partijen als het Innovatieplatform wordt de innovatieomgeving niet als optimaal beschouwd. Er is een breed gevoelde behoefte (en noodzaak) om te komen tot andere, nieuwe, effectievere manieren om een omgeving te bieden die stimulerend werkt voor innovaties.

De kernvraag voor dit thema is:

Hoe kun je condities creëren, die ondernemers maximaal in staat stellen om innovatief (en maatschappelijk verantwoord) te ondernemen?

Ondernemersschap (breder dan de agrosector) is dus vertrekpunt, maar daarbij komen onvermijdelijk bestuurlijke en institutionele factoren indringend aan de orde. Het thema richt zich niet louter op het doen realiseren van systeeminnovaties, maar gaat in de breedte over de innovatiecontext waarbinnen ondernemers moeten opereren. Maar er zal wel een sterke wederzijdse beïnvloeding zijn tussen dit thema en de andere thema's. De primaire is in eerste aanleg gericht op de glastuinbouw.

5.2

Stand van zaken

In 2007 is door CIBIT en Dialogic een analyse gemaakt van de innovatieomgeving van tuinbouwondernemers. Hieruit afgeleid is, een aantal gebreken op systeemniveau geïdentificeerd, verdeeld over overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen. Aangaande bedrijfsleven gaat het hierbij vooral om de omgeving van de ondernemer, niet primair om de ondernemer zelf.

Uit de analyse komen de volgende elementen naar voren:

Bedrijfsleven

Versplintering in belangen en instituties

Steeds meer wordt de toekomst van de glastuinbouw bepaald door het functioneren van het cluster als geheel. Daar waar in het verleden kon worden volstaan met product- en teelttechnologische innovaties binnen de verschillende onderdelen van het cluster, komt het nu meer aan op samenhangende, marktgedreven innovatie binnen het cluster als geheel. Deels is dit ook zichtbaar in veranderende rollen van partijen. Zo heeft de Greenery een belangrijke switch gemaakt en vindt er bij de toptelers een integratie plaats tussen productie, handel en logistiek. De belangenbehartigende structuren zijn echter nog steeds vooral langs de traditionele subsectorale (of regionale) belangen georganiseerd. Deze bij het verleden passende versplintering belemmert een voortvarende innovatieaanpak voor het cluster als geheel. Dit wordt ook mede geïllustreerd door de grote veelheid aan innovatie- en leerarrangementen. Ieder landelijk of regionaal belang zijn eigen arrangementen. Variatie is weliswaar een voorwaarde voor innovatie, maar variatie zonder selectie leidt tot een brede waaier van initiatieven die veel op elkaar lijken en uiteindelijk te weinig clusterbrede inspanningen opleveren. Veel tuinders verliezen in een steeds complexer wordende innovatieruimte het overzicht en worden daardoor belemmerd in het maken van voor hen optimale keuzes in het verwerven van kennis en competenties. Ook de poging tot regie binnen het initiatief Flowers en Food wordt achter de schermen gedomineerd door de behartiging van deelbelangen. Een fenomeen dat eigen is aan veel bestuurlijke structuren. Topondernemers keren zich af van dit soort structuren, maar de massa van ondernemers is hier nog steeds mede afhankelijk van. Het gat tussen topondernemers en volgers wordt daarmee steeds groter.

Kennisinfrastructuur

Incentives gericht op kennisontwikkeling en niet op innovatie

Het merendeel van de innovatie ontstaat uit het benutten, combineren en hercombineren van al bestaande kennis. Innovatiebelemmeringen schuilen niet zo zeer in een tekort aan kennisontwikkeling, maar in een gebrekkige kennisbenutting.

Incentives in de Kennisinfrastructuur zijn primair gericht op het publiceren in de wetenschappelijke literatuur en op het verwerven van fondsen voor onderzoek. Behalve mogelijke patentering zijn er geen wezenlijke incentives in het systeem die de innovatieve benutting van

bestaande kennis bevorderen. Daarmee blijft veel waardevolle kennis onbenut.

In de tijden, dat het landbouwonderzoek vooral draaide op basis van publieke basisfinanciering (met ook meerdere nadelen) was er een zeer frequente interactie tussen onderzoekers en ondernemers. Kennis stroomde organisch. Dit is sterk verminderd. Ondernemers zien onderzoekers nu veelal in termen van ‘uurtje factuurtje’ (“stel een onderzoeker een vraag en je krijgt een offerte, zelden een antwoord”) en onderzoekers krijgen vanuit hun commerciële taakstelling ook nauwelijks ruimte meer om vrij te interacteren met ondernemers. Tijd is immers geld.

Het streven naar wetenschappelijke excellentie drijft de wetenschap verder af van innovatieve toepassingen van kennis. Bij de ene universiteit is dit overigens sterker aan de orde dan bij de andere. WUR neemt hierbij, vanuit innovatieperspectief, een relatief gunstige positie in. Het veel gehoorde antwoord is het versterken van de vraaggestuurdheid van het onderzoek. Maar zit daar het kernprobleem of is dat vooral symptoombestrijding? Is niet minstens net zo sterk vraaggestuurde kennisbenutting aan de orde? Of kunnen we dat overlaten aan intermediaire structuren?

Structuren en financiële stromen belemmeren domeinverbreding

De in de sector benodigde kennis en innovatie krijgt een steeds meer-voudiger karakter. Het gaat er steeds meer om, om kennis over de grenzen van kennisinstellingen te mobiliseren. Ook wordt het palet aan voor de sector relevante kennisinstellingen steeds breder. De financiering van het onderzoek en de kennisbenutting zijn daar onvoldoende op gericht en een te eenzijdige focus op teelttechnologische innovaties. Deze bevorderen nog steeds verkoking in de KIS en monodisciplinariteit. Daardoor blijven sommige zoekrichtingen in het innovatieproces onderbelicht.

Overheid

Kennisontwikkeling prioriteert boven innovatie

Aan de inzet van grote stromen extra geld (o.a. FES-gelden) is in veel gevallen de voorwaarde gekoppeld dat de component kennisontwikkeling prominent moet zijn. De voortdurende (en deels succesvolle) roep van NWO om de extra middelen voor de kenniseconomie naar hen te sluizen is daar een uiting van. De primaire impuls gaat daarmee naar kennisontwikkeling en niet naar innovatie.

Controlcramp en visie op innovatie

Het primaire paradigma binnen de overheid is het voorkomen van risico's. Op vele beleidsterreinen prima, maar dodelijk voor innovatie. Dit leidt tot innovatieprogramma's (zoals Bsik), die omgeven zijn door uitgebreide stelsels aan controle- en verantwoordingsmaatregelen en tot het vooral honoreren van innovatieplannen, waarvan de uitkomsten zo zeker mogelijk zijn. De achterhaalde opvattingen bij het altijd prominent aanwezige CPB spelen hierbij een belangrijke rol. Dit verhoudt zich slecht met de aard van moderne innovatie: fuzzy zoekprocessen, waarvan de richting wel, maar de uitkomsten volstrekt niet zeker zijn.

Versplintering en ontoegankelijke besluitvorming

De gespreide verantwoordelijkheden binnen de overheid compliceren het innovatieproces in het bedrijfsleven. Ontwikkelingen in de glastuinbouw hebben in veel gevallen een sterke ruimtelijke component en hierbij komen meerdere overheden aan te pas. In de context van innovatieprogramma's als Flowers en Food zitten bedrijfsleden en ambtenaren van LNV en EZ om tafel. Het bedrijfsleven wordt hierbij geacht vooraf een hard commitment af te geven, maar of de overheid ook dit commitment geeft moet door het bedrijfsleven worden afgewacht.

Deze analyse werd besproken met Cees Veerman, Bart Nooteboom (WRR), het bestuur van SIGN en in de dossierstaf Kennis van LNV. In deze gesprekken werd de gepresenteerde analyse onderschreven, maar werd tevens aangegeven is, dat het niet zo eenvoudig zal zijn om dit systeem te doen veranderen.

5.3 Rapporten en andere uitgaven

- Innovatiekracht van de Nederlandse glastuinbouw (vlugschrift, februari 2007)

5.4 Lezingen en workshops

- "Groundbreaking Innovations". Bijeenkomst Purple Network. Ger Vos (Stockholm, 16-2-2007)
- "Over kennis, innovatie en beleid". Discussiebijeenkomst LNV-directie Kennis. Hans Rutten en Carel de Vries (Den Haag, 12-3-2007)
- "Ervaringen met grensverleggend vernieuwen", CCT Verdiepingsbijeenkomst. Ger Vos (Utrecht, 14-6-2007)
- "Economie en Innovatie". College interdepartementale Leergang Economie en Beleid. Hans Rutten (Den Haag, 19-6-2007)
- "InnovationNetwork: a public bypass for system innovations", Department of the Taoiseach (premier). Ger Vos (Dublin, 6-11-2007)
- "Economie en Innovatie". College interdepartementale Leergang Economie en Beleid. Hans Rutten (Den Haag, 13-11-2007)
- "The practice of groundbreaking innovations", Course Leadership in Innovation Management, Letterkenny Insitute. Ger Vos (Kinsale, 8-11-2007)

6. Professionaliseren door Leren

6.1 Doel/ambitie

Het versterken van de competenties (o.a. kennis, vaardigheden en houding) van de stafleden van InnovatieNetwerk en daarmee het vergroten van hun professionaliteit staan in dit onderwerp centraal. Het ontwikkelen en in de praktijk doen brengen van grensverleggende vernieuwingen blijft pionierswerk, waarin voortdurend leren essentieel is om onze competenties op dit vlak te vergroten.

De afgelopen jaren zijn diverse leerexperimenten gedaan met wisselende resultaten. Dit jaar is het boek 'Werken aan Systeeminnovaties' bij de uitgeverij Van Gorcum uitgekomen. Daarmee is een meerjarig onderzoek- en leertraject over onze aanpakvormen tot een echte afronding gekomen. Het boek is gepresenteerd op een Verdiepingsbijeenkomst van het Competentie Centrum voor Competenties (CCT). Het boek is tevens aan Minister Cramer van VROM aangeboden.

6.2. Stand van zaken

6.2.1 Intern leren

Verdieping van het thema ‘Verankering van systeeminnovatieve dynamiek’

In het najaar van 2006 startte een project waarin aan de hand van een zogenaamde Learning History, de aanpak van InnovatieNetwerk rond één concept op het thema ‘verankering’ in beeld is gebracht. Deze Learning History vormde primair een reflectie- en leerinstrument voor de projectleiders van dat concept. Tevens fungeerde het als input voor een bespreking in de staf.

De Learning History heeft een mooi verhaal opgeleverd over de aanpak en de dilemma’s die daarbij speelden, gericht op het verankeren van het gedachtegoed van het concept ‘Knooperven’. Het verhaal heeft de betreffende projectleiders echter onvoldoende nieuwe inzichten opgeleverd die voor de verdere aanpak behulpzaam kunnen zijn. Anderen kunnen mogelijk wel van dit verhaal leren; vandaar dat deze Learning History vooral een communicatieve waarde zal krijgen.

Organisatie van themastaven

Het interne leerproces werd verder gevoed door zogenaamde themastaven. Ervaringen uit externe of interne projecten waren aanleiding voor zo’n themastaf. Maar ook het elkaar adviseren over een op te starten nieuw project was onderwerp van gesprek.

Identificatie van relevante competenties

Het CCT heeft mede op grond van de ervaringen van InnovatieNetwerk in een zogenaamd competentiecahier een overzicht gemaakt van relevante competenties voor een projectleider grensverleggend vernieuwen (of zoals CCT hem noemt ‘transitieprofessional’).

In 2007 werkte InnovatieNetwerk mee aan een door het CCT geproduceerde competentiekit ‘experimenteren’. In deze kit wordt het experiment ‘Kas als energiebron’ prominent als voorbeeld gepresenteerd.

Ook andere kits zijn in productie. Deze kits geven een nadere verdieping in de competenties die nodig zijn in diverse fasen van systeeminnovatieve projecten.

Mediatraining

In de zomer is voor een groot aantal staffleden een mediatraining georganiseerd gericht op het vergroten van de competenties om met de media om te gaan.

Historische analyse NRLO

Dit jaar is bij het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut het boek ‘Tussen coördineren en innoveren’ uitgekomen. Met het verschijnen van dit boek is de historische analyse van de NRLO afgerond. Op grond van de uitkomsten van deze studie heeft InnovatieNetwerk ook een essay van de auteurs van de historische analyse gepubliceerd. Es-

say en boek zouden input vormen voor een bijeenkomst georganiseerd door de COS en InnovatieNetwerk samen. Omdat de COS dit jaar stopte met haar werk, heeft deze bijeenkomst niet plaatsgevonden.

6.2.2

Projecten gericht op het leren met en gericht op andere organisaties

Organisatie ‘Netwerkdag grensverleggend vernieuwen’ over repertoire aanpakken systeeminnovaties In oktober 2007 werd als vervolg op de leerconferentie van november 2004, 2005 en 2006 in samenwerking met CCT en vele andere intermediaire organisaties opnieuw een netwerkdag ‘grensverleggend vernieuwen’ georganiseerd. Het centrale thema van de dag was ‘Overwinningen van belemmeringen in systeeminnovatieve projecten’. Tijdens deze netwerkdag was het niet alleen de bedoeling dat aanjagers van systeeminnovaties op grond van elkaars ervaringen leren. We wilden vooral kijken op welke onderwerpen binnen het hoofdthema we tot een actieve samenwerking konden komen. Een actieve samenwerking die als vanzelf leidt tot een gezamenlijk leerproces waarin ook bestaande ervaringen naar voren komen.

Forum Transitie-monitoring van CCT

InnovatieNetwerk nam ook dit jaar deel aan dit forum dat er op gericht is om ervaringen rond monitoring tussen een groot aantal organisaties uit te wisselen, elkaar te adviseren door op ieders ervaringen te reflecteren. Doel is om het monitoren van transitie op een kwalitatief hoger niveau te brengen.

Bijdrage aan de cursus Transitie-management

Op grond van onze ervaringen heeft InnovatieNetwerk een bijdrage geleverd aan de cursus voor Transitie-management, georganiseerd door DRIFT (Jan Rotmans). Die bijdrage bestond uit het reflecteren op de door de cursisten voorgestelde aanpak in een casus uit de eigen praktijk, waarbij ze de inzichten uit de cursus zoveel als mogelijk moesten toepassen.

6.3

Rapporten

- Leren van Sectorraden: Over noodzakelijke en onmogelijke relaties tussen beleid en kennis (rapportnr. 07.2.151, juni 2007)
- Werken aan systeeminnovaties – Lessen uit de praktijk van InnovatieNetwerk (commerciële uitgave van Van Gorcum, december 2007)

6.4

Media

- De praktijk van systeeminnovaties
- Hoe gebruik ik nieuwe media bij communicatie (n.a.v. 'Werken aan systeeminnovaties') (Communicatie, 30 september 2007)

6.5

Lezingen en workshops

- "Leertrajecten van InnovatieNetwerk". Bijeenkomst Portas. Gertjan Fonk (Den Haag, 21-6-2007 juni 2007)

7.

Monitoring en Evaluatie ten behoeve van 'Verantwoording'

7.1 Functie van monitoring en evaluatie

Monitoring en evaluatie kunnen diverse functies hebben: verantwoorden, leren en verbeteren, leerervaringen overdragen en communiceren. In dit hoofdstuk staan primair die M&E activiteiten centraal gericht op de functie 'verantwoording' van het werk van InnovatieNetwerk. Ze zijn gericht op het op structurele wijze in kaart brengen van de uitkomsten van ons werk en het inventariseren van reacties daarop van mensen uit onze netwerken. Naast de primaire functie van 'verantwoording' hebben de uitkomsten van deze activiteiten natuurlijk ook een functie in het leren en de verdere ontwikkeling van de organisatie.

7.2 Stand van zaken

Conceptbeschrijvingen

Mede in het kader van de evaluatie in 2005 is in de jaren ervoor geïnvesteerd in het creëren van een format voor die evaluatie en het in beeld brengen van de opvattingen van externe partijen over InnovatieNetwerk.

In 2007 is het format voor het vastleggen van onze concepten verder verfijnd. De kernvragen waren: waarom is het concept grensverleggend, welke nieuwe netwerken zijn ontstaan en wat zijn de effecten

(direct en indirect) van het concept? Het format is uitgebreid met een vraag over institutionele belemmeringen die voor de verdere ontwikkeling en realisering van een concept een rol spelen.

Van een aantal concepten is het nieuwe format reeds ingevuld. Op grond hiervan krijgen we een beeld over de totale verzameling van institutionele factoren die rond concepten spelen. Op grond van dat overzicht gaan we in 2008 nieuwe activiteiten ontwikkelen rond deze factoren. Nieuwe beschrijvingen over alle concepten zullen gemaakt worden in het jaar van de eindevaluatie van de 2^e periode van InnovatieNetwerk.

Waardering- en imago-onderzoek

In navolging van de metingen in 2004 en 2005 is eind 2007 een begin gemaakt met de voorbereiding van een kwantitatief imago-onderzoek. Dit onderzoek zal begin 2008 worden uitgezet om reacties van mensen uit ons netwerk op ons werk te verkrijgen. Uitgangspunt hierbij is dat we het belangrijk vinden dat we de waardering en het imago van InnovatieNetwerk bij onze relaties blijven volgen. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen op de korte termijn gevolgen hebben voor bijvoorbeeld ons communicatiebeleid of een andere manier van werken. Op de wat langere termijn zullen de uitkomsten behulpzaam zijn bij het voorbereiden van het evaluatie-onderzoek in 2010 en het denken over een mogelijk vervolg op InnovatieNetwerk. Daartoe zal dit kwantitatieve onderzoek in 2009 nog een keer worden uitgevoerd.

8.

Communicatie

8.1

Doelstellingen

Bij de inspanningen op communicatiegebied zijn twee doelstellingen leidend:

1. Het enthousiasme voor en betrokkenheid bij de doelen en de voortgang van InnovatieNetwerk-concepten vergroten (om daarmee realisatie dichterbij te brengen)

Onze communicatie staat geheel in dienst van de beweging die we willen realiseren: een (verdere) beweging naar duurzamer handelen in ons werkdomein. Daartoe ontwikkelt InnovatieNetwerk grensverleggende concepten. We willen zoveel mogelijk van onze concepten realiseren. Dat kan alleen als de deelnemers in het netwerk de doelen begrijpen. Als vernieuwingsgezinde belanghebbers er de schouders onder zetten. En als we een concept in realiseerbare vorm weten te presenteren. De communicatie richten we grotendeels op die concepten. We onderhouden onze netwerkrelaties via communicatie, benutten communicatie om (potentiële) belanghebbende te betrekken bij concepten, en informeren (overige) belangstellenden over het waarom, hoe en waartoe van een concept.

2. De effectiviteit van InnovatieNetwerk als voorziening uitdragen

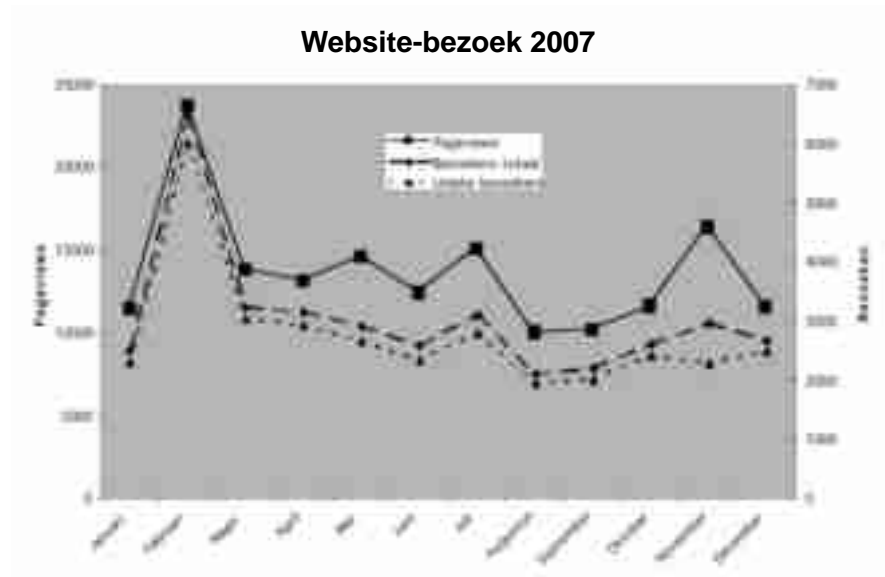
We dragen uit dat InnovatieNetwerk een effectieve voorziening is om doorbraken te realiseren. De effectiviteit schuilt in het bijzonder in drie samenhangende feiten: de onafhankelijke positionering, de nadruk op lange-termijn doorbraakinnovaties die ten dienste staan van duurzame ontwikkeling, en de nadruk op daadwerkelijk implementeren van voorbeelden of voorbodes van die doorbraakinnovaties.

8.2. Instrumenten

De belangrijkste instrumenten die we hiertoe inzetten zijn:

- **Website**

De website heeft nog sterk een archieffunctie. In 2007 is (verder) geïnvesteerd in het 'activeren' van de website, vooral door er meer actualiteit in aan te brengen. Het weblog, waarvan er 18 zijn verschenen, is de meest in het oog springende verandering. Het websitegebruik is desondanks in 2007 tamelijk stabiel gebleven, met uitschieters (in februari en november) naar aanleiding van berichten in media over een concept.

- **Organisatiebrochure**

Om de tweede periode van vijf jaar te markeren (2006-2010) is een nieuwe organisatiebrochure gemaakt. Deze laat de inhoudelijke accentverschuiving zien (deels nieuwe thema's) en heeft ook een andere, meer beeldende stijl dan de eerdere organisatiebrochure. De brochure is ook in het Engels beschikbaar, en wordt gedistribueerd bij persoonlijke ontmoetingen, bijeenkomsten, en (als achtergrondmateriaal) bij brieven of andere postverzendingen.

- **Nieuwsbrief, nieuws- en persberichten**

In 2007 zijn vier nieuwsbrieven verschenen. Deze zijn deels via de e-mail (ruim 7.000 ontvangers) en deels via de reguliere post (ongeveer 3.600 ontvangers) verzonden. 24 Nieuwsberichten, verspreid over de inhoudelijke thema's, zijn via de website en – bij persberichten – via de persdiensten verspreid.

- **Conceptwijzer**

Deze zijn bedoeld om te berichten over de voortgang van een concept. In 2007 is deze naam gekozen ter vervanging van de eerder gebezigde termen 'voortgangsrapportage', 'vlugschrift', en 'flyer'. Hiervan zijn 15 stuks gemaakt, hoofdzakelijk verspreid via de website, en uitgedeeld tijdens bijeenkomsten.

- **Artikelen in kranten en vakbladen**

Informatie over concepten van InnovatieNetwerk bereiken de media goed. Vooral de schrijvende pers weet ons goed te vinden. In 2007 zijn naar schatting zo'n 800 berichten verschenen. Naarmate een concept dichterbij realisatie komt, is het ook interessanter voor andere media: radio en televisie.

- **Rapporten**

We publiceren een rapport óf ter verantwoording van een actie of fase in een conceptontwikkeling óf om een (volgende) stap in een conceptontwikkeling mogelijk te maken óf een combinatie daarvan. In 2007 is een begin gemaakt met een strakker onderscheid tussen deze twee hoofdfuncties. Wanneer hoofdzakelijk verantwoording aan de orde is, houden we de opmaak en de distributie zo sober mogelijk en houden we de uitvoering goeddeels in eigen hand; wanneer faseovergang aan de orde is, staan opmaak en distributie zoveel mogelijk ten dienste van de communicatieve effectiviteit en leunen we sneller op externe ondersteuning. Dit kan ook betekenen dat de distributie in handen wordt gelegd van een externe partij, bij voorkeur een uitgever die actief is in het gebied dat voor het concept relevant is.

In 2007 zijn twee commerciële uitgave verschenen over (een concept van) InnovatieNetwerk, namelijk 'Bouwen met Groen en Glas', inmiddels een 'bestseller', want er is al een (ongewijzigde) herdruk gedaan, en een gewijzigde herdruk is in voorbereiding, en 'Werken aan Systeeminnovaties – Lessen uit de praktijk van InnovatieNetwerk'.

Er zijn dit jaar 19 rapporten via de vaste vormgever en drukker geproduceerd. Er zijn 6 rapporten extern vormgegeven en gedrukt, d.w.z. in een andere lay-out.

8.3 Rapporten

- Werkprogramma 2007 (rapportnr. 07.3.056, januari 2007)
- Jaarverslag 2006 (rapportnr. 07.3.057, maart 2007)
- Grenzen verleggen – voor duurzame landbouw, voeding en groene ruimte (informatiebrochure, augustus 2007)
- Nieuwsbrieven (Algemeen) zijn in 2007 verschenen in januari, april, juli en november.

8.4 Media

- Netnieuws (verwijzing naar website InnovatieNetwerk) (Bouw, 31 januari 2007)

9.

Financieel overzicht

Het beschikbare budget voor InnovatieNetwerk was in 2007 in totaal € 5,1 miljoen. Van dit budget is € 4,5 miljoen besteed. Daarmee is InnovatieNetwerk binnen het beschikbare budget gebleven. Het totale budget was als volgt opgebouwd: ruim € 1,3 miljoen voor het apparaatsbudget (personeel en materieel) en bijna € 3,8 miljoen voor het programmabudget.

	Beschikbaar budget 2007 (miljoen euro)	Realisatie uitgaven 2007 (miljoen euro)
Apparaatsbudget:		
Personeel	0,904	0,835
Materieel	0,416	0,329
Totaal	1,320	1,164
Programmabudget	3,798	3,326
Totaal budget	5,118	4,490

Toelichting

Apparaatsuitgaven

De totale apparaatskosten bleven dit jaar binnen de begroting (€ 156.000 'over'), mede doordat een aantal doorberekeningen vanuit LNV nog niet, of slechts deels, in 2007 hebben plaatsgevonden. De kosten voor het bestuur worden ook onder materiële lasten geboekt. De post Personeel is binnen het beschikbare budget gebleven.

Programmabudget

Het oorspronkelijke programmabudget voor 2007 was € 3,798 miljoen. Het programmabudget kent een kas- en een verplichtingenbudget, die beide even groot zijn (€ 3,798 miljoen). Uit het kasbudget worden voorschotten van nieuwe en lopende projecten en eindfacturen van afgeronde projecten betaald. Binnen het verplichtingenbudget worden nieuwe projecten uitgezet.

Uitgaven (kasruimte)

Het kasbudget van € 3,798 miljoen waaruit de kosten van projecten worden betaald, is in 2007 grotendeels besteed (€ 3,2 miljoen).

Aanbestede projecten in 2007 (verplichtingenruimte)

In onderstaande tabel is de verdeling van de in 2007 nieuw aanbestede projecten over de verschillende thema's aangegeven. Bij de begroting is eind 2006 uitgegaan van eenzelfde bedrag. De overgebleven verplichtingenruimte bedraagt 472 k€.

Begroting en aanbestede projecten in 2007 per thema

Thema	Begroting (x 1.000 euro)	Aanbestede projecten (x 1.000 euro)
Ruimte Creëren	925	1.049
Duurzaam Ondernemen, excl. SIGN/Courage	1.191	758
SIGN	100	185
Courage	100	122
Totaal	1.391	1.065
Gezonde Samenleving	660	664
InnovatieStimulerende Omgevingen	250	49
Professionaliseren door Leren	110	29
Monitoring & Evaluatie	30	21
Communicatie en Beeldvorming	332	449
Overig (Algemeen/Thema-overstijgende activiteiten)	100	0
Totaal programmabudget	3.798	3.326
Uiteindelijk beschikbaar budget	3.798	3.798
Overgebleven budgetruimte "verplichtingen"		472

Bijlage I: Samenstelling Bestuur per 1 januari 2008

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	
Beaufort, Mw. Prof.dr. I. de	Erasmus MC
Boon, Ir.ing. H. de	
Brand, Ir. A. van den	Stichting Biologica
Dijkhuizen, Prof.dr.ir. A.A.	Wageningen UR
Graeff, Ir. J.J. de	Vereniging Natuurmonumenten
Jansen, Mr. G.J.	Provincie Overijssel
Kremers, Dr. J. (voorzitter)	
Sangster, Dr. B.	Unilever plc
Veenhof, Drs. A.H.A.	Koninklijke Wessanen NV
Vogelaar, J.C.P.	
Vos, Dr. G. (secretaris)	InnovatieNetwerk
Zande, Prof.dr. A.N. van der	Ministerie van LNV
Vacature *)	

*) In de vacature, ontstaan door het terugtreden van mevrouw Prof. dr. J. Cramer, was per 1 januari 2008 nog niet voorzien. Thans is de benoeming van Drs. W.J. Deetman in voorbereiding.

Bijlage 2: Samenstelling Innovatiekringen per 1 januari 2008

Innovatiekring Ruimte Creëren

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	voorzitter
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bree, Ing. P.G. van	InnovatieNetwerk
Bruins, mw. Drs. A.	Ministerie van LNV, Directie Platteland
Eijsackers, Prof.dr. H.J.P.	Wageningen UR
Graeff, Ir. J.J. de	Vereniging Natuurmonumenten
Grotenhuis, mw. Dr. H. te	
Hetsen, Dr. H.	
Hillebrand, Dr. J.H.A.	InnovatieNetwerk
Kromhout, H.	ANWB
Peters, mw. Drs. R.	Ministerie van V&W
Roemaat, J.W.E.M.	
Schaik, Drs. C.M. van	InnovatieNetwerk
Slingerland, Ir. C.T.	Arcadis

Innovatiekring Duurzaam Ondernemen

Berge, J.B.M. ten	C&M Jo-E1 BV
Boon, Ir.ing. H. de	voorzitter
Eilander, G.	Trendbox
Haren, Prof.dr.ir. R.J.F. van	Kiemkracht
Kuijpers, Mr. P.	
Oei, P.	InnovatieNetwerk
Platschorre, Ing. M.I.	
Ridder, Prof.dr. W.J. de	Universiteit Twente
Riphagen, Drs. H.J.	InnovatieNetwerk
Staman, Mr.drs. J.	Rathenau Instituut
Vries, Ing. C.K. de Vries	Courage
Wagemans, Dr.ir. M.C.H.	InnovatieNetwerk
Wilt, Dr.ir. J.G. de	InnovatieNetwerk

Innovatiekring Gezonde Samenleving

Adrichem, L. van	student HAS Den Bosch
Beaufort, mw. Prof.dr. I. de	Erasmus MC
Bebelaar, mw. K.	Forum
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bongers, Drs. M.G.	Het Portaal
Bordewijk-van der Krol, mw. Ir. M.E.	Fooddesign and Innovation
Empel, D. van	student HAS Den Bosch
Gemst, mw. A. van	Slow Food
Huizing, Dr. H.J.	InnovatieNetwerk
Krosse, Drs. J.A.J.	NIZG
Lavrencic, Mw. U.	MEGLA
Muijlwijk, T. van	HAS Den Bosch
Olsthoorn, mw. Ir. C.A.	RLG
Pas, mw. Drs. I.R.J. van de	Ministerie van LNV, Directie Voedselkwaliteit en Diergezondheid
Peuter, Ir. G. de	Ministerie van LNV, Directie Voedselkwaliteit en Diergezondheid
Ridder, mw. Ing. H.	ConPuls
Riele, Ir. A.G. te	STORRM CS
Rutten, Ir. J.M.	InnovatieNetwerk
Rutten, mw. L.	Business Openers Innovaction
Rijken, D.	
Sangster, Dr. B.	Unilever plc
Schouten, mw. D.	
Vaessen, Dr. J.	Nederlands Openluchtmuseum
Veenhof, Drs. A.HA.	Koninklijke Wessanen N.V., voorzitter
Veldhuysen, C.	Forum
Verhoef, M.	Spirit!
Waarde, H. van	
Werrij-Meisen, mw. Drs. M.A.H.G.	HAS Den Bosch
Woudenberg, Dr. F.	GGD Amsterdam

Bijlage 3: Samenstelling Bureau per 1 januari 2008

medewerker:

Beun, Ir. N.J. (Nico)
 Brakel, H.J.C. (Henny) van
 Bree, Ing. P.G. (Paul) van
 Fonk, Dr.ing. G. (Gertjan)
 Haren, Prof.dr.ir. R.J.F. (Rob) van *)
 Hillebrand, Dr. J.H.A. (Hans)
 Huizing, Dr. H.J. (Henk)
 Nieuwenhuijsen, M.A.M. (Marianne)
 Oei, P.T. (Peter)
 Pieters-van Wageningen, D.P. (Erna)
 Riphagen, Drs. H.J. (Henk) **)
 Rutten, Ir. J.M. (Hans)
 Schaik, Drs. C.M. (Charles) van
 Vos, Dr. G. (Ger)
 Vries, Ing. C.K. (Carel) de ***)
 Wagemans, Dr.ir. M.C.H. (Mathieu)
 Wilt, Dr.ir. J.G. (Jan) de

aandachtsgebied:

ruimte creëren, water, sociaal-culturele aspecten
 secretaresse
 ruimte creëren (tot 1-4-'08)
 professionaliseren door leren, methoden, financiën
 akkerbouw/Kiemkracht
 ruimte creëren, sociaal-culturele aspecten
 gezonde samenleving
 secretaresse
 glastuinbouw/SIGN
 communicatie en financiën
 visserij
 gezonde samenleving, communicatie
 water
 directeur, innovatiestimulerende omgevingen
 melkveehouderij/Courage
 veelzijdig platteland, institutionele aspecten
 duurzaam ondernemen

*) In het kader van de alliantie van InnovatieNetwerk met Kiemkracht.

**) Detachering.

***) In het kader van de alliantie van InnovatieNetwerk met Courage.